

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

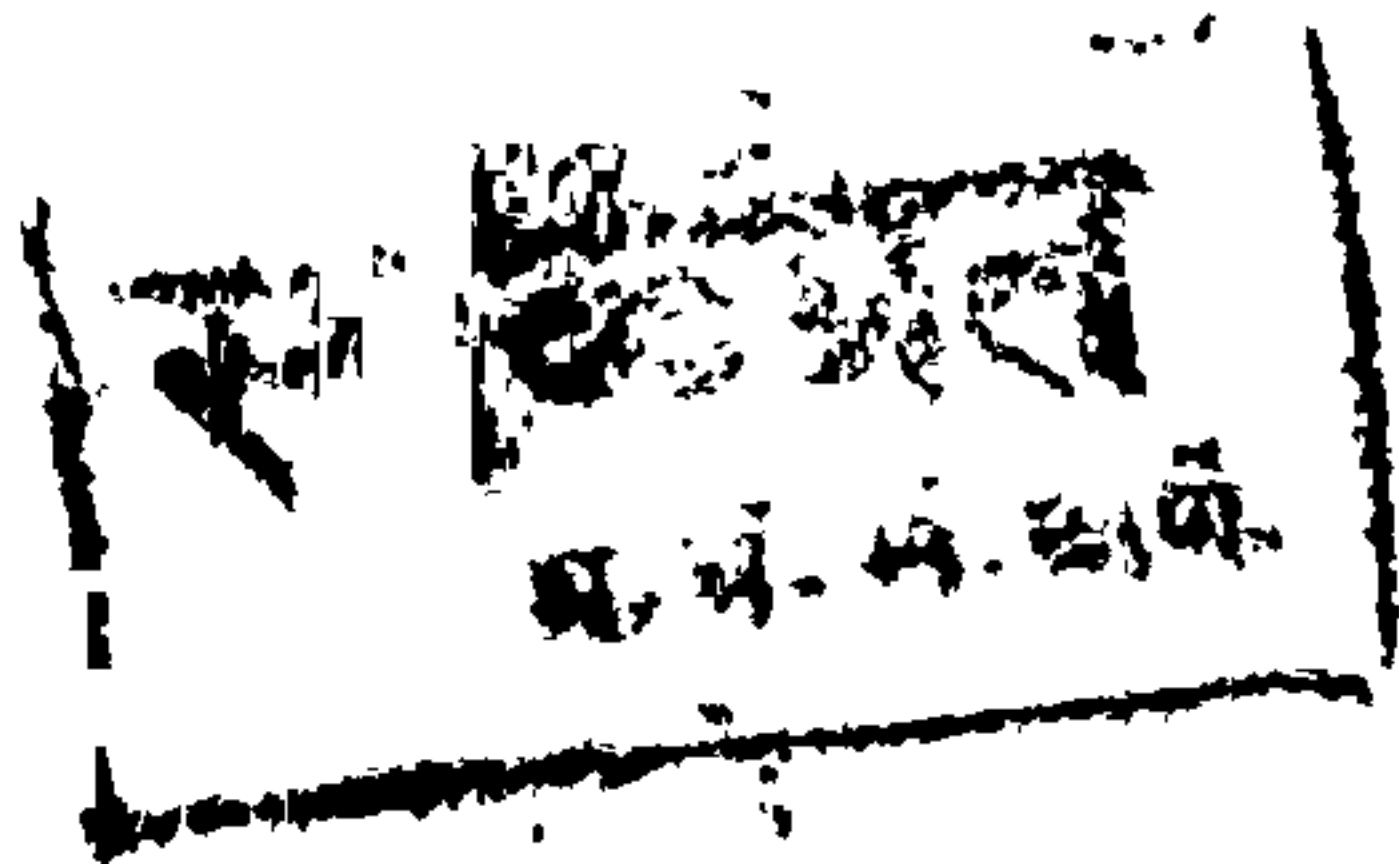
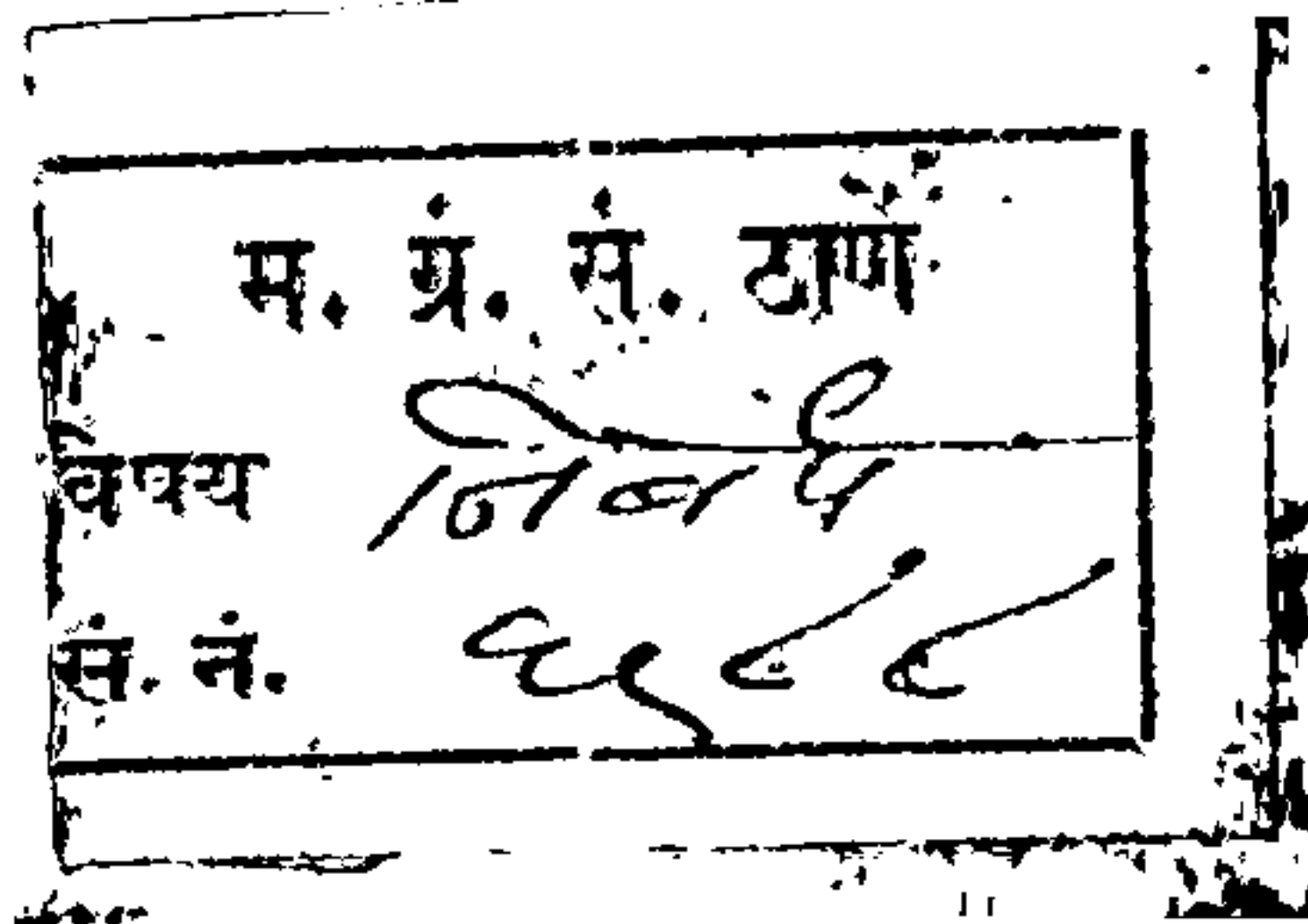
नि. व. ६५

सं. क्र.

६२८

REFBK-0003565

का दं व री.

वि. का. राजवाडे.

॥ श्री ॥

कादंबरी.

(या विषयाचे तात्विक विवेचन करणारा निबंध.)

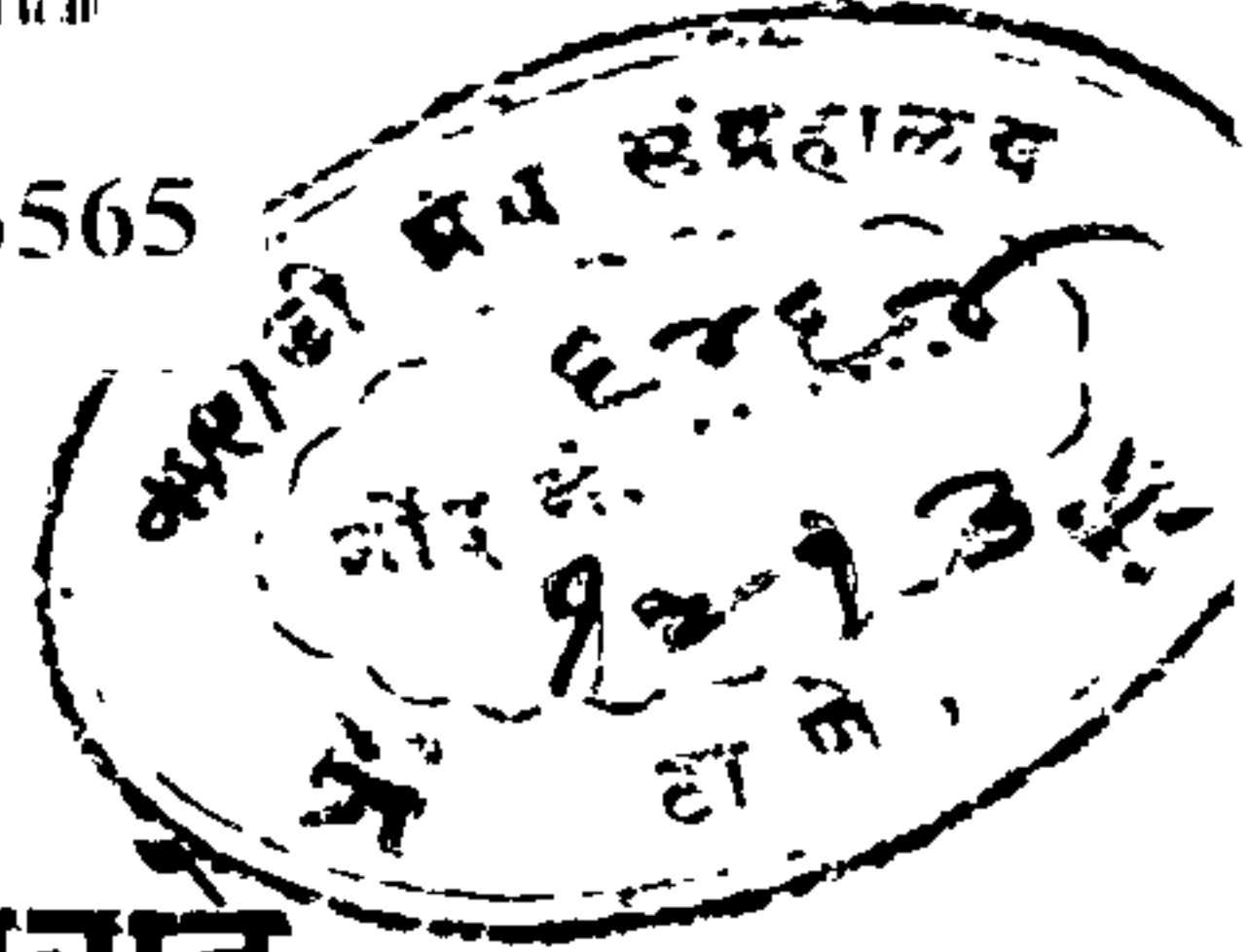

लेखक: —

REFBK-0003565

इतिहासाचार्य

वि० का० राजवाडे

प्रकाशक व मुद्रक:—विनायक शंकर वैद्य वाङ्मय विशारद.

आनंद प्रेस सातारा.

विजयादशमी शके १८५०

मंज. १८२८

किंमत चार आणे.

प्रारंभिक दोन शब्द.

सत्यान्वेषण हे संशोधनाचें ध्येय आहे. इतिहास, समाज, भाषा इत्यादि पुरातत्वाचीं जीं प्रधान अंगे आहेत त्यांच्या संबंधीं सत्यान्वेषण करण्याच्या इच्छेनें जें संशोधन कार्य कै राजवाडे यांनीं केलें तें कमी अधिक प्रमाणानें सर्वांच्या परिचयाचे आहे. त्याच सत्यान्वेषणाबत झालेल्या संशोधनाच्या आणखी एका अंगाचें आविष्करण प्रस्तुतच्या “ कादंबरी ” ह्या निबंधाच्या प्रकाशनानें होत आहे. राजवाडे ह्यांच्या लिखाणामध्ये त्या त्या विषयाच्या योग्य परिष्कार येऊन पुन्हां त्या त्या विषयावरील तात्विक स्वरूपाचें चिरस्थायी असें विवेचन येत असतें. त्या त्या विषयाचें तें एक प्रकारचें तत्वज्ञानच असें. त्याप्रमाणें प्रस्तुत निबंधांत कादंबरीचें तात्विक स्वरूप “ Philosophy of fiction ” दाखविलें आहे. व हें तात्विक स्वरूप दाखवितांना अद्भुत कादंबरीची परंपरा, त्यांचा जुना इतिहास, इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया ह्या देशांतील उत्कृष्ट वास्तविक व अद्भुत कादंबरीकार कोणते व त्या मापानें तोलावयाचें झाल्यास मराठी कादंबरीकारांची योग्यता काय ठरते व त्यांच्यापासून कोणती अपेक्षा करावयाची इत्यादि प्रश्नांचा विचार त्यांनीं केला आहे. ” सहानुभूतिप्रमाणें सत्याकडे व प्रोत्साहनाप्रमाणेंच प्रगतिकडे विशेष लक्ष पुरविण्याचा राजवाड्यांचा नेहमींचा हेतु असल्यामुळे त्यांनीं मराठी कादंबऱ्यांची जगांत असणाऱ्या उत्कृष्ट सर्वांगीयसारस्वताशीं तुलना केली व मराठी कादंबऱ्यांच्या बाबतींत इतर राष्ट्रांच्या मानानें आपण किती मागे आहोंत, आपली किती निराशेची स्थिती आहे ह्याची जाणी करून दिली. समाधान इतकेंच कीं आपण त्या प्रगतीच्या मार्गावर मात्र आहोंत व पाऊल पुढें पडत आहे. व योग्य मार्गानें जर ह्या सारस्वताची जोपासना आपण केली तर टॉल्स्टॉय, हुगो, झोला, स्कॉट, फील्डिंग, डिकन्स ह्यांच्या तोंडीचे कादंबरीकार महाराष्ट्रांत खास उत्पन्न होतील.

कादंबरीकाराला श्रेष्ठ विद्या, विस्तृत वाचन, मोठा प्रवास तीक्ष्ण निरीक्षण, कडक परीक्षण, थोर औदार्य, गाढ सहानुभूति, नाटका

लेखणी इत्यादि गुण लागतात. ह्या शिवाय जाज्वल्य मनोवृत्ति हा गुण प्राप्त करून घेणे हाच उत्कृष्ट सारस्वत निर्मितीचा मुख्य उपाय आहे. ही जाज्वल्य मनोवृत्ति म्हणजे तरी काय? “ विधवांचीं दुःखें पाहून जीव तिळतिळ तुटला पाहिजे, गरीबांचीं उपासमार पाहून स्वतांच्या घशा-खालीं घास उतरतां कामा नये, स्वदेशाचें दैन्य पाहून रात्रींची झोप डोळ्यावरून उडून जावी व स्त्रियांची बेअब्रु झालेली पाहून द्रौपदीच्या भीमाप्रमाणें त्वेष यावा ” असली मनोवृत्ति म्हणजे जाज्वल्य मनोवृत्ति होय. ही इतकी उत्कृष्टत्वाने जाज्वल्य झाल्यावर ती जोरदार वाङ्मय निर्माण केल्याशिवाय रहाणार नाही.

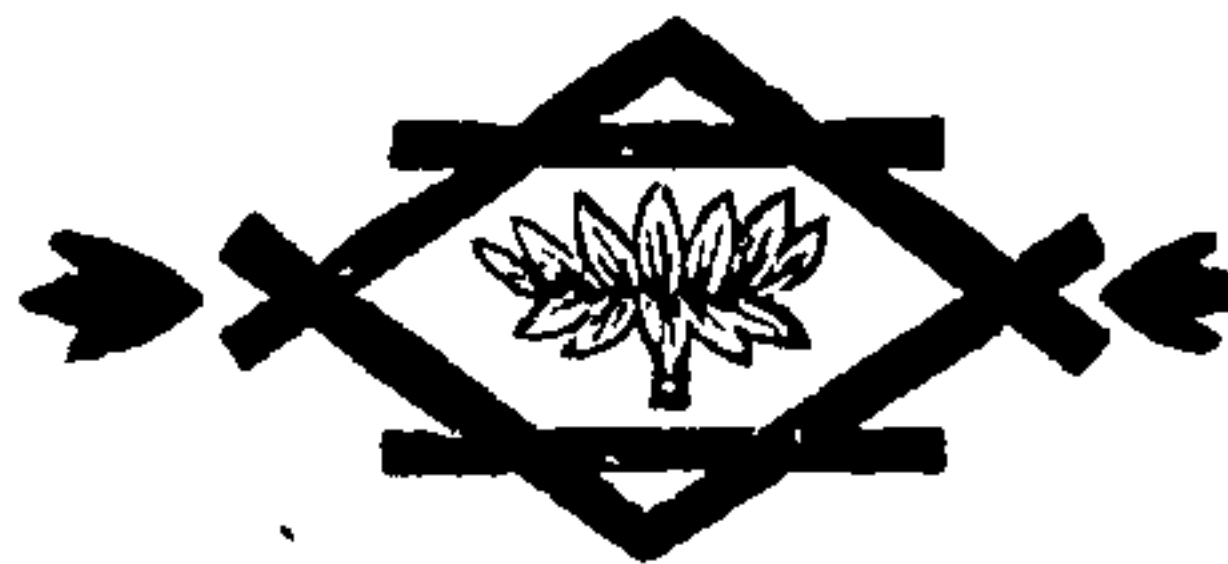
सहृदय वाचकांमध्ये जिह्वाळा व आपुलिक उत्पन्न करणारी अशाप्रकारची वृत्ति म्हणजे एक प्रकारची सहानुभूतीच होय. सहृदय वाचकांना कादंबरीतील सृष्टीचा साक्षात् अनुभव करून देण्यास समाज व ह्यांच्यांत नानाप्रकारच्या मिश्रणाने वावरत असलेल्या अद्भुत व वास्तविक या दोन तत्वांचा आश्रय करावा लागतो. कादंबरीचे जे लघुकथा, अद्भुतकथा, व वर्तुस्थित्यादर्शक कथानके व त्यांचेहि पुन्हां व्यक्तिविषयक व सामाजविषयक वगैरे जे प्रकार आहेत त्या सर्वस्वी उभारणी ह्या तत्वांच्या कमी अधिक संमीलनावर झालेली आहे. सृष्टीच्या कार्याचा पसारा जरी कार्य कारणाच्या शृंखलेनें जरी बद्ध असला तरी त्यांतील एकदांच दुवा माहित असतो. बाकीच्यांचे गांढ अज्ञान असते. ह्या अज्ञानाचा उलगडा कादंबरीकार अद्भुताच्या साहाय्यानें करित असतो. अशाप्रकारचा उलगडा रामायण भारतादि पुराणांनीं, शनिमहात्म्य, सत्यनारायण, गुरुचरित्र ह्या सारख्या कथानकांनीं इसावनीति, वेताळपंचविशी सारख्या अद्भुत कहाण्यांनीं केलेल्या कादंबरीचा इतिहास सांगतो. अद्भुतांची अतिशयोक्ति मराठी कादंबऱ्यांच्या प्रथमप्रथमच्या स्थितींत म्हणजे १८४०-१८६० पर्यंत झालेली दिसते. अद्भुतांमध्ये वास्तविकाचे मिश्रण करून कादंबरीला ध्येयविशिष्ट असें वळण १८६० नंतरच्या कादंबरीना प्राप्त झालेलें दिसते. १८७० नंतरचा काळ हा वास्तविक कादंबऱ्यांचा काळ होय. ह्या काळामध्ये ह० ना० आपटे हे अग्रेसर कादंबरीकार होत. रा० आपटे यांनीं ‘ तत्वाचा निराळाच अर्थ केल्यामुळे, समाजांतील गलिच्छ भागाचे यथायोग्य प्रदर्शन त्यां-

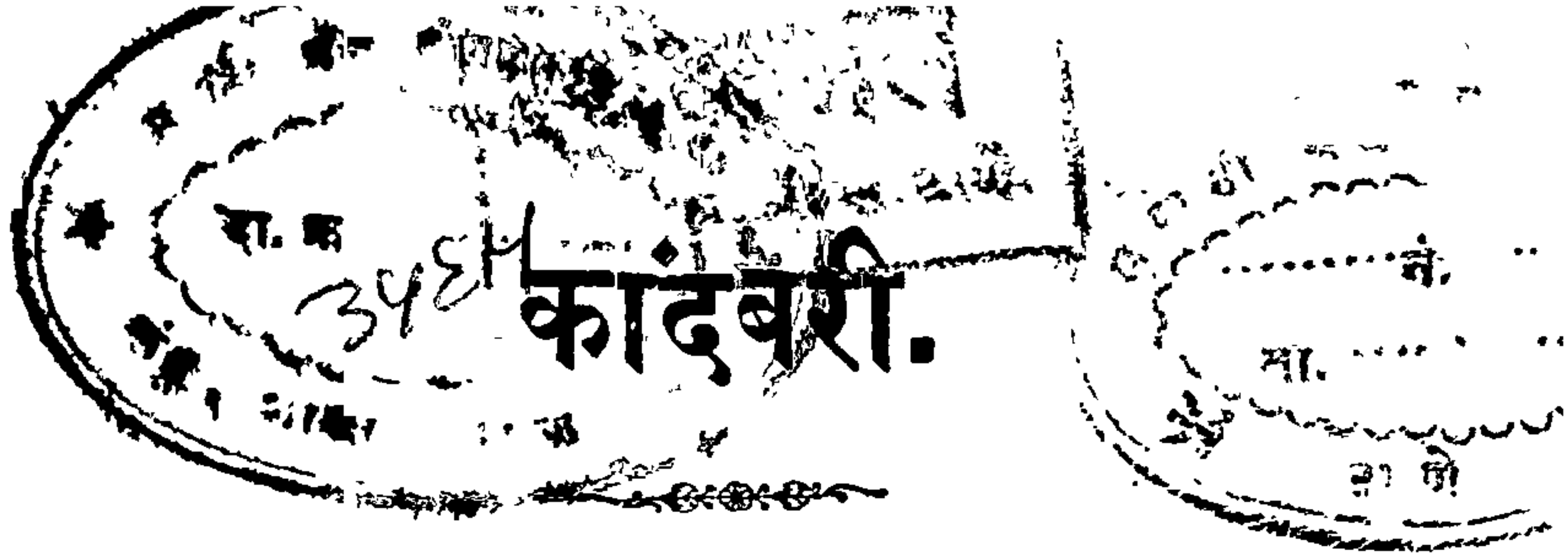
च्याकडून न झाल्यामुळे व विशेषतः त्यांचा ओढा सामाजिक प्रश्नाकडे-
च असल्यामुळे आपल्यांच्या कादंबरींत एक वैगुण्य आले, फ्रेंच अथवा
रशियन कादंबरीकारांनीं तरुणपिढीतील लोकांच्या मताची रचना कर-
ण्याचें जें कार्य केले व जो राष्ट्रीय विचारांचा व आचाराचा धडा
देण्याचें जें श्रेय संपादिले ते आपल्यांच्या वाच्यास येऊं शकत नाहीं.

असला राष्ट्रीय बाण्याचा धडा कादंबरीकरांना सुद्धा देत;
येण्यासारखा आहे. तो त्यांनीं द्यावा व राष्ट्रोद्धाराच्या कार्याला हातभार
लावावा हा हेतु मनांत धरून राजवाडे ह्यांनीं हा कादंबरीचें तत्वउलघड-
ण्याचा प्रयत्न केला. तो त्यांचा हेतु ड्युमाससारख्या दोन हजार कादं-
बऱ्या लिहिणारा किंवा बाल्झाकसारखा 'मानवी नाटक लिहिणारा
जरी कादंबरीकार महाराष्ट्रांत झाला नाहीं तरी थोड्या 'प्रमाणावर कां
होईना फलद्रूप होवो अशी सदिच्छा प्रगट करतो. हा निबंध पूर्वा
ग्रंथमालेंत १९०२ साली प्रसिद्ध झाला होता. तोच पुन्हां पुनर्मुद्रित
स्वरूपांत आनंद प्रेसचे उत्साही मालक वि० शं० बैद्य वाचकांच्या
स्वधीन करित अहेत. त्यांच्या प्रयत्नाला योग्य आश्रय देऊन सहृदय
वाचक सत्कार करतील अशी आशा प्रदर्शित करून हा प्रास्ताविक
लेख पुरा करतो.

विजया दशमी
शके १८५०
सानारा.

कृ० पां० कुलकर्णी.

१. गेल्या ऐशीं वर्षांत महाराष्ट्रांत जे गद्य ग्रंथ झाले, त्यांत संख्येच्या मानानें कादंबऱ्यांना अग्रस्थान देणें जरूर आहे. युनायटेड स्टेट्स, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, इटली वगैरे पश्चिमेकडील एकेका देशांत दर वर्षाच्या बारा महिन्यांत नाना प्रकारच्या कादंबऱ्यांचा जितका उद्भव होतो, तितक्याच्या निम्पट देखील आपल्या ह्या देशांत गेल्या संबंद ऐशीं वर्षांत झाला नाही. अशी जरी आल्या इकडील स्थिति आहे, तत्रापि गेल्या ऐशीं वर्षांतील महाराष्ट्रांतील एकंदर सारस्वताचा बराच मोठा भाग कादंबरीमय असल्यामुळ, हा भाग केवळ दुर्लक्ष करण्यासारखा नाही हें उघड सिद्ध होतें. हें कादंबरीमय सारस्वत (१) लहान गोष्टी, (२) अद्भुत कथा व (३) वस्तुस्थित्यादर्शक कथानकें ह्या तीन घटकांनीं बनलेलें आहे. पश्चिमेकडेही ह्या असल्या सारस्वताचे हे असेच तीन घटक असतात व ह्या तीन घटकांच्या उद्भवाची ऐतिहासिक परंपराही तिकडल्याप्रमाणेंच आपल्या इकडेही तशीच असलेली दृष्टीस पडते. हणजे इसाब्नीती, बाळमित्र, पंचोपाख्यान, वेताळपंचविशी वगैरे लहान लहान गोष्टींचा प्रथम उदय झाला; नंतर मुक्तामाला, मंजुषोषा, विचित्रपुरी वगैरे अद्भुत कथा जन्मास आल्या; आणि शेवटीं अलीकडेस, आजकालच्या गोष्टी, पण लक्षांत कोण घेतो?, जग हें असें आहे, नारायणराव आणि गोदावरी, शिरस्तेदार, वेणू, वाईकर भटजी वगैरे वस्तुस्थित्यादर्शक किंवा वास्तविक कथानकें लिहिलीं गेलीं. आपल्या इकडील कादंबरीची ही अशी तीन पाह्यऱ्यांची परंपरा आहे.

२. ह्या परंपरेतील पहिल्या पाहिरीवरील लहान गोष्टींत पुढील दोन पाह्यऱ्यांचीं मुळें दृष्टीस पडतात. अद्भुत कादंबऱ्यांची जी दुसरी पाहिरी सांगितली तिचे पूर्वज इसाब्नीती, पंचोपाख्यान वगैरे लहान लहान अद्भुत कथा होत. तसेंच आज कालच्या गोष्टी वगैरे वास्तविक कथानकांचा जो वर उल्लेख केला आहे त्यांचा स्नेहसंबंध बाळमित्राशीं असलेला दृष्टीसत्तीस

येतो. पुढील दोन पाहण्यांशीं मागील दोन पाहण्यांचा हा जो संबंध दाखविलेला आहे, त्यावरून एवढें स्पष्ट होतें कीं पहिल्या प्रथम ज्या लहान गोष्टी प्रसिद्ध झाल्या त्यांतच अद्भुत व वास्तविक असे दोन प्रकार होते. त्याच दोन प्रकारांचा पुढें परिपोष होऊन, एका प्रकारापासून अद्भुत कादंबऱ्यांचा व दुसऱ्या प्रकारापासून वास्तविक कथानकांचा प्रादुर्भाव झाला. जीवसृष्टीतील कनिष्ठ प्राण्यांत द्वैधीभावानें संतानवृद्धी होतांना आपण पहातो तोंच प्रकार ग्रंथसृष्टींत सर्वत्र होतो व आपल्या इकडे हा प्रत्यक्ष झालेला आपण पहात आहों. अद्भुत कादंबऱ्यांची व वास्तविक कथानकांची ही वंशावळ पाहिली ह्मणजे असाही पूर्वग्रह मनांत उत्पन्न होतो कीं, पूर्वजांचे गुणदोष प्रजेच्या ठायीं जीवसृष्टींत जसे दृष्टीस पडतात, तसेंच ग्रंथसृष्टींतही पडले पाहिजेत. वरील तीन पाहण्यांतील पूर्वग्रंथांची व उत्तरग्रंथांची लक्षणे ताडून पाहिलीं ह्मणजे हा पूर्वग्रह सिद्धान्तवत् होण्याच्या लायकीचा आहे असें वाटू लागतें. बाळमित्र हा छोटेखानी गोष्टींचा ग्रंथ फ्रेंचमधून इंग्रजींत उतरलेल्या एका नामांकित ग्रंथाचा उत्कृष्ट मराठी तर्जुमा आहे. त्याप्रमाणेंच, जग हें असें आहे, वाईकर भटजी, पुरी : हौस फिटली, रायवाड्यांतील कट, मथुरा, नाहींचना ऐकायचें, शिलादित्य, करण बोधला, वगैरे वास्तविक कथानकें हीं कित्येक इंग्रजी व फ्रेंच सामान्य किंवा चांगल्या ग्रंथांचीं रूपांतरें आहेत. इसाब्नीति, पंचोपाख्यान, वेताळपंचविशी, वगैरे छोटेखानी अद्भुत गोष्टी ग्रीक व संस्कृत ग्रंथांचीं दूरचीं रूपांतरें आहेत. त्याप्रमाणेंच, अरबी भाषेतील सुरस गोष्टी, अजब एनेमहाल, रासेलस, हातिमताई, वगैरे अद्भुत कादंबऱ्याही कित्येक परदेशी नामांकित ग्रंथांचीं उत्कृष्ट भाषान्तरें आहेत. सारांश, अलीकडील बऱ्याच अद्भुत कादंबऱ्या व वास्तविक कथानकें पूर्वीच्या अद्भुत व वास्तविक गोष्टींप्रमाणेंच परभाषेतील ग्रंथांचीं रूपांतरें, भाषान्तरें किंवा सूचनान्तरें आहेत.

३. हे ग्रंथ रूपांतर, भाषान्तर किंवा सूचनान्तर आहेत म्हणून त्यांच्यांत कांहीं अर्थ नाहीं असें मात्र कोणी समजू नये. कारण परभाषेतून उतरलेल्या ह्या ग्रंथांपैकीं कांहीं इतके उत्कृष्ट उतरलेले आहेत कीं, ते ग्रंथ आज दोन तीन पिढ्या आवालवृद्धांच्या करमणुकीचे विषय झालेले आहेत व मराठी भाषेतील कादंबरी ग्रंथांत त्यांची उत्तमोत्तमांत गणना होत आहे. यद्यपि ह्या ग्रंथांची अशी योग्यता आहे तत्रापि त्यांच्यांत एक मोठी थोरली

गोम आहे. ती गोम ही कीं, ही ग्रंथोत्पत्ति आमच्या अस्सल प्रतिमेची अस्सल प्रजा नव्हे. जो अखंड भेद अस्सल व नक्कल, औरस व दत्तक, स्वकीय व परकीय, घरचें व बाहेरचें, मालकीचें व उसनें ह्यांच्यांत आहे, तोच अभेद्य द्वैधीभाव ह्या परभाषेतील वर्तमान भाषांतरांत व स्वभाषेतील स्वतःच्या प्रतिमेनें निर्मिलेल्या स्वतंत्र ग्रंथोत्पत्तींत आहे. आमचा आत्मा, आमचा स्वभाव, आमचा उत्साह, आमची महत्वाकांक्षा, आमचा पुरुषार्थ ह्या नकलेंत, ह्या पाहुण्यांत, ह्या दत्तकांत बिल्कुल दिसावयाचा नाही. दुसऱ्याचें सुंदर पोर पाहून जें कौतुक वाटणें शक्य आहे, त्याच्याहून लाखो पटीनें अनिवार असा उमाळा स्वतःच्या गोजिरवाण्या मुलाचें तोंड पाहून सहजच येतो, ही तर प्रत्यक्षाची गोष्ट आहे. आणि हाच कथा ह्या उसन्या ग्रंथाची आहे. ह्या ग्रंथापासून मनाची करमणूक होत नाही. कांहींशी होते. अरबी गोष्टींतील सिंदबादचीं संकटें किंवा रासेलसांतील तत्त्ववेत्त्याचीं भाषणें ऐकून चित्ताचें रंजन होतें. परंतु भोजाचीं किंवा विक्रमादित्याचीं संकटें व चंद्रापीडाचीं किंवा हरिश्चंद्राचीं भाषणें ऐकून जी मनाची स्थिति होते, तिच्या पासंगालाही वरचें रंजन लागणार नाही. एखाद्या भावी मराठी ग्रंथकारानें, सिंदबाद, जिल्ब्लास, डॉन किझोट, गार्गोचुआ, वगैरे-सारखी अद्भुत पात्रे आपल्या कल्पनासृष्टींतून निर्माण केलीं व तीं महाराष्ट्रांतील अद्भुत सृष्टींतीलच आहेत अशी सहृदय वाचकांची खात्री झाली, तर जो पिढ्यानपिढ्या करमणुकीचा, सदुपदेशाचा, व अंतःस्वभावाच्या समाधानाचा साठा प्राप्त होणार आहे, तो ह्या आगंतुक ग्रंथांतील परदेशी पात्रांच्या उपलब्धीनें कधींतरी होईल काय ? स्वतःच्या कमाईच्या फळांत जी गोडी आहे ती परवयापासून घेतलेल्या उसन्यांत कशी यावी !

४ असो. मराठीत झालेले बरेच कादंबरीग्रंथ हे असल्या योग्यतेचे आहेत. परंतु स्वतंत्र असेही कांहीं कादंबरीग्रंथ मराठीत आगदींच नाहीत असें नाही. ह्या स्वतंत्र ग्रंथांपैकीं कांहीं अद्भुत आहेत व कांहीं वास्तविक आहेत. अद्भुतांपैकीं प्रसिद्ध असे हटले हणजे, मुक्तामला, रत्नप्रभा, मंजु-घोषा, विचित्रपुरी वगैरे; व वास्तविकांपैकीं, आजकालच्या गोष्टी, पग लक्षांत कोण घेतो, वेणू, नारायणराव व गोदावरी, वगैरे वगैरे. पैकीं अद्भुताचा प्रथम विचार करतो.

५. सृष्टीचा सर्व बाजूनीं परिचय करून घेण्याचा प्रयत्न सामान्यतः

सर्व जीवमात्राचा व विशेषतः मनुष्यमात्राचा आज लाखो वर्षे चाललेला आहे ह्या प्रयत्नांत त्याला दिवसेंदिवस असें कळून येत चाललें आहे कीं कार्यकारणांच्या शृंखलेनें सर्व सृष्टि बद्ध झालेली असावी. परंतु ह्या शृंखलेचा एखाद दुसराच तेवढा दुवा आपल्याला कळलेला आहे, व बाकीच्या सर्व दुव्यांसंबंधीं आपलें बहुतेक अज्ञानच आहे, अशीही मनुष्याची खात्री झालेली दिसते. ज्या दुव्यांसंबंधीं अज्ञान आहे त्यांच्याशीं मनुष्याला वस्तुसृष्टींत ढवळाढवळ करतां येत नाहीं ही तर सिद्धान्तवत् गोष्ट आहे. आतां जेथें सृष्टीचा कांहीं भाग कार्यकारणांच्या शृंखलेनें बद्ध आहे व कारणांची उपस्थिति केली असतां कार्याची उपस्थिति नियमानें होईल अशी मनुष्याची खात्री असते तेथें देखील कारणांची जुळवाजुळव करण्याचें सामर्थ्य नसल्यामुळें कार्याची उपलब्धि हवी तेव्हां होत नाहीं, असा मनुष्यमात्राचा रोजचा अनुभव आहे. सारांश ह्या अनंत सृष्टींत ज्यांच्यावरती मनुष्याचा काडीचाही ताबा नाहीं, ज्यांच्याशीं त्याला यत्किंचितही ढवळाढवळ करतां येत नाहीं, अशाच बहुतेक सर्व मूर्तामूर्त वस्तू आहेत. ही मनुष्याच्या दुर्बलतेची जी खात्री तीच अद्भुताच्या मुळाशीं आहे. साक्षात् सृष्टींत, वास्तविक सृष्टींत आपलें कांहीं एक चालत नाहीं अशी मनाची बालंबाल खात्री झाली ह्मणजे मग मनुष्यप्राणी कल्पनेच्या सृष्टींत, अद्भुताच्या सृष्टींत आपला ताबा मनमुराद चालवूं लागतो. वास्तविक सृष्टींतला हा गुलाम कल्पनासृष्टींत केवळ अरेरावी माजवितो. वास्तविक सृष्टींत जे निवळ असंभवनीय तें तो अद्भुतसृष्टींत शक्य करून सोडतो. अद्भुत सृष्टींतील ही जी अजब दुनिया तीच अद्भुत कादंबऱ्यांचा विषय होय. हवेंत चालणारीं माणसें, सर्वसौंदर्यसंपन्न स्त्रिया, अखिलगुणगुणालंकृतः राजपुत्र, कोठेंही न सांपडणारें रामराज्य, अशा नानाप्रकारच्या वस्तू ह्या अद्भुत सृष्टींत सांपडतात. ज्या ज्या वस्तूंत ह्मणून ह्या वास्तविकः सृष्टींत व्यंग असें सांपडतें, ती ती वस्तू अद्भुत सृष्टींत सांग अशी हटकून आढळते. समुच्चयानें विधान करावयाचें ह्मटलें ह्मणजे, वास्तविक सृष्टींतील अपूर्णता अद्भुत सृष्टींत पूर्णतेप्रत पोहोचलेली आढळते.

६. ह्या अद्भुत सृष्टीचीं उदाहरणें पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांच्या संस्थांत विचारांत व सारस्वतांत मुबलक आहेत. धर्म, नीति, वेदान्त, इतिहास, गणित, नाटक, कादंबरी, चित्रकला, मूर्तिकला, स्थापत्य, कायदा, कविता वगैरे

सर्वस्थलीं अद्भुताचा प्रादुर्भाव झालेला दिसतो. धर्मांतील ईश्वराची कल्पना, नीतींतील आत्यंतिक सुखाची कल्पना, वेदान्तांतील सच्चिदानन्दाची कल्पना, इतिहासांतील सुराज्याची कल्पना, गणितांतील शून्याची कल्पना, नाटकांतील अधटित घटना, चित्रकलेतील सौंदर्यातिशयाची कल्पना, कायद्यांतील हक्काची कल्पना, ह्या सर्व कल्पना वास्तविक सृष्टींतील नसून निव्वळ अद्भुत सृष्टीपैकीं आहेत. आणि असें असून म्हणजे वास्तविक सृष्टींतील नसून त्यांच्याइतका वास्तविकपणा दुसरा कोठेच नाही. सर्व संस्थांच्या, विचारांच्या व शास्त्रांच्या मूळांशीं ह्या कल्पनाच आहेत. असा हा ह्या अद्भुत कल्पनांचा महिमा आहे ! व ह्मणूनच जगांतील अत्यंत जुनें सारस्वत जे वेदग्रंथ त्यांच्यापासून तो तहत प्रस्तुतच्या यूरोपांतील अत्यंत भिकार अशा वास्तविक कादंबरीपर्यंत ह्या कल्पनांचा स्पर्श कमजास्त प्रमाणानें असलेला आढळतो. कमीत कमी असा अद्भुताचा स्पर्श पहावयाचा असल्यास तो गणितादिशास्त्रांत अत्यंत कमी प्रमाणावर सांपडतो. शून्य, बिंदू, अणू वगैरे एकेक अद्भुत कल्पना ह्या गणितादि शास्त्रांचा मूलाधार आहे. ह्या मूल अद्भुत कल्पनांपलीकडे ह्या शास्त्रांत अद्भुत असें दुसरे कांहीं एक नाही; सर्व वास्तविक असाच प्रकार आहे. हाच न्याय व्याकरणादि शास्त्रांनाही लागू पडतो. शंकराच्या डमरूंतून अथवा मनुष्याच्या उच्चाराच्या नाड्यांतून जो ॐकार निघाला तोच सर्व शब्दजाताचा अद्भुत मूलस्तंभ होय. सारांश सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, जें जें ह्मणून कांहीं शास्त्र ह्या सज्जेल पात्र ह्मणून आपण समजतो, तें तें सर्व एकेका अद्भुत कल्पनेच्या पायावर रचलेलें आहे, आणि जें जें ह्मणून कांहीं शास्त्रांच्या प्रांतांच्या बाहेर असलेलें दिसतें त्यांत अद्भुताची कमजास्त रेलचेल आहे.

७. हा शास्त्रबाह्य प्रदेश ह्मटला ह्मणजे अद्भुताच्या अत्यंत उत्कट विहाराचें स्थल होय. काव्य, नाटक, कादंबरी, चित्रकला, मूर्तिकला, स्थापत्य, नृत्य, गान वगैरे ललितकला ह्या आपल्या अद्भुत देवीचीं माहेरघरें होत. ह्या ललितकृतींचा एकेक अद्भुत कल्पना घेऊन निर्वाह लागत नाही. त्यांना प्रत्येक संकटसयरीं निरनिराळ्या अद्भुत कल्पनांचें साहाय्य घ्यावें लागतें. मेघांना सजवित्व दिल्याशिवाय काव्यांचें भागत नाही. कांहीं तरी दैवी मध्यस्तीची गरज नाटकांतील आषुक माषुकांची भेट व्हावयाला लागते. अशा नाना प्रकारच्या अद्भुत युक्त्या व कल्पना ह्या ललितकलांत पदोपदीं

योजाव्या लागतात. त्या बेतानें व तारतम्यानें जर योजिल्या तर सहृद-
यांच्या आनंदाला कारण होतात व त्यांचा वाजवीपेक्षां फाजील अतिरेक
झाला तर त्या सहृदयांच्या मनाला वीट आणितात. ह्या ललित-
कलांतील अद्भुत कल्पनांत व शास्त्रांच्या मुळांशीं असलेल्या
अद्भुत कल्पनांत एक मोठा भेद आहे. तो हा कीं शास्त्रांच्या
मुळांशीं असलेल्या एकेका अद्भुत कल्पनेचा पारिष्कार तर्कशास्त्राच्या
सिद्धान्तांना धरून होत असतो व ललितकलांतील अद्भुत कल्पनांची शुंड
तर्कशास्त्रांतील सिद्धांताना धक्के मारून आपलें साम्राज्य सुरू करते. शास्त्रांत
कार्यकारणभावाचा सर्वत्र विजय असतो व ललितकलांत ह्या भावाला
फारसा थारा मिळत नाही. शास्त्राचा संकुचित प्रदेश व अद्भुतांचे विस्तृत
विश्व ह्यांत खरोखरच अक्षरशः जमीनअस्मानाचें अंतर आहे.

८. ह्या अद्भुताची व्याप्ति किती जगडव्याळ आहे त्याचें स्थलनिरूपण
येथपर्यंत झालें. परंतु त्याची यथार्थ कल्पना होण्यास कांहींसें खोल जाऊन
त्याचें ऐतिहासिक परंपरित स्वरूप दाखवून देणें जरूर आहे. ही परंपरा
एकदां ध्यानांत आली म्हणजे अद्भुत कादंबरीचा इतिहास किती जुना
आहे व मनुष्यमात्राच्या प्रगतीचें तिनें केवढें मोठें कार्य साधिलें आहे तें
स्पष्ट होईल.

९. अगदीं जुन्यांत जुनी अर्शा पश्चिम पृथ्वीवरील अक्षरानें लिहिलेली
अद्भुत कादंबरी झटली म्हणजे यहूदी लोकांचा जुना करार होय. शास्त्रसिद्ध
जो कार्यकारणभाव त्याचा पूर्ण अभिभव करून लिहिलेले असें जर कांहीं
सारस्वत कोठें असेल तर तें जुन्या करारांतील अद्भुत गोष्टींत उत्कट भर-
लेले आहे. जुन्या करारांतील रुथच्या अद्भुत कादंबरीच्या जोडीचें सारस्वत
ह्या पृथ्वीतलावर एकट्या भारतवर्षांतच तेवढें सांपडेल. भारतांतील शिबी
राजाची कथा, किंवा हरिश्चंद्राची कथा, किंवा दमयंतीची कथा, किंवा
सावित्रीची कथा ह्या सर्व गोष्टी अद्भुत कादंबरीचे अनुपम मासले
आहेत. नव्या करारांतील ख्रिस्ताची कादंबरी तर अत्यंत अद्भुत आहे.
त्याच्या जोडीला आपल्या इकडील दधीचि ऋषीची कादंबरी ठेवतां येण्या-
सारखी आहे. बायबल सोडून देऊन पुढें प्रयाण केलें असतां मध्ययुगांतील
ख्रिस्ती संतांचीं चरित्रें ही अद्भुत कादंबऱ्यांचीं उत्कृष्ट उदाहरणें आहेत.
आपल्या इकडील साधुसंतांचीं अद्भुत कृत्यें ज्यांत वर्णिलीं आहेत तीं संत-

चरित्रें त्यांची बरोबरी उत्तमोत्तम करतात. ग्रीस देशांत प्लातों ऊर्फ अल्फ्रा-
तून नांवाचा प्रख्यात तत्ववेत्ता व प्रबंधकार झाला. त्यांचे तर सर्व ग्रंथ
येथून तेथून अद्भुत कथांनीं ओथंबलेले आहेत. स्वर्ग, पाताळ, यक्ष, किन्नर
सुराज्य, कुराज्य वगैरेविषयीं त्यानें जीं अद्भुत वर्णनें दिलीं आहेत, तीं
वाचून यूरोपांतील प्रोफेसर अत्यंत मोहून गेलेले आहेत; परंतु ह्या विद्वद्दलांनीं
जर अग्नि, वायु वाराह वगैरे आमच्या इकडील पुराणांचा अभ्यास केला
तर अद्भुत सृष्टीच्या निर्माणकलेंत आर्यावर्तातील पौराणिक अल्फ्रातूनला
हजारों अद्भुत गोष्टी शिकवू शकले असते हें त्यांना निरभिमानानें कबूल
करणे लागेल. परेतांचे आत्मे कोणच्या कुठ्याला हटकून कोणत्या होडी-
तून कोणत्या प्रदेशांत जाऊन कोणतीं दुःखें किंवा सुखें किंवा किती वर्षे
भोगतात ह्याचा जो तपशील प्लातोंनें दिला आहे तो सर्व एकत्र संकलित
केला आणि आपल्या इकडील गरुडपुराणांत दिलेल्या परेतांच्या पार-
लौकिक चरित्राशीं त्याची तुलना केली, तर गरुडपुराण रचणाऱ्या व्यासापुढें
अल्फ्रातूनला दुधखुळ्या पोराचीच उपमा द्यावी लागेल. केवळ तपशिलाच्या
विस्तारापुरतीच ही उपमा साजेल असें नाहीं, तर राजनीति, व्यवहारनीति,
वेदान्त, शब्दशास्त्र, संगीत वगैरे नानाशास्त्रांच्या प्रमेयासंबंधानेंदेखील ह्या
पुरातन यवनाला फारशी फुशारकी मारण्याला जगा राहिल असें वाटत
नाहीं. आपल्या देशांतील धर्मांतल्या ज्या पुराणकथा व कहाण्या होत्या, त्या
प्लातोंनें आपल्या प्रबंधांत गोंविल्या आहेत, व तोच प्रकार भरतखंडांतील
पुराणांतून झालेला आहे.

१ •. यूरोपांतील धर्मग्रंथांतील, संतचरित्रांतील किंवा तत्वप्रबंधांतील
अद्भुत गोष्टींत व आपल्या इकडील इतिहास व पुराण ह्यांतील अद्भुत
गोष्टींत बरेच साम्य आहे हें वरील तुलनेवरून स्पष्टच होतें. परंतु ह्या
अद्भुत गोष्टींत दुसरें एक अत्यंत महत्वाचें साम्य आहे. वास्तविक कादंबरी
कारांची अशी एक अभिमानयुक्त दर्पोक्ति ऐकण्यांत येत कीं वास्तविक कादंब-
ऱ्यांचा जो समाजावरती परिणाम घडतो त्याच्या सहस्रांशही अद्भुत कादंब-
ऱ्यांचा घडत नाहीं. परंतु वास्तविकांचें हें विधान अनुभवाला कचितच
धरून आहे. पालस्तीनांतील जुन्या करारांतल्या अद्भुत कादंबऱ्यांनीं यूरो-
पांतील रानटी लोकांचीं हृदये आज दोन हजार वर्षे आक्रमून टाकिलीं
आहेत. आणि, रामायण भारत आणि पुराणें यांतील अद्भुत कादंबऱ्यांनीं

आज निदान अडीच हजार वर्षे हिंदुस्थानांतील हिंदुसमाजाचें नियंतृत्व पक्क-
रलेलें आहे. पुराणांतर्गत व भारतांतर्गत अद्भुत कादंबऱ्यांतील प्रसंगांना
हिंदुधर्मशास्त्रांत अर्वाचीन कायद्यांतील कदीम शिलशिल्याचा मान देतात व
त्यांतील पात्रे उपमानादाखल घेतात. सावित्रीच्या कथेनें हिंदू स्त्रियांचेठायीं
पातिव्रत्याची परंपरा हा कालपर्यंत लावून दिलेली आहे, आणि भारतांतील
कृष्ण, भीष्म, धर्म, द्रोण, अर्जुन, अभिमन्यु ह्यांचे दाखले अर्वाचीन महा-
राष्ट्राच्या इतिहासांत वारंवार दिलेले आढळतात. ह्या पुराणांतील अद्भुत
कथा अर्वाचीन कालीं इतिहास ह्मणून ज्याला ह्मणतात त्यापैकीं निःसंशय
नाहींत ही तर सर्वमान्य गोष्ट आहे. काल, स्थल, प्रसंग आणि कार्यकारण-
भाव ह्या चार शृंखलांनीं इतिहास मर्यादित झालेला असतो. परंतु कादंबरी-
ला ह्या चारिपैकीं काहींची उणीव असली तरी बिलकुल नडत नाहीं.
तासर्थ पुराणांतील कथा निवळ अद्भुत कथा आहेत ह्यांत काडीचाही संशय
नाहीं. आणि असें असून त्यांचा समाजाच्या अनेक हालचालीवर अतोनात
पगडा बसलेला तर आपण प्रत्यक्ष पहातो. किरिस्तावांचा, मुसलमानांचा,
बौद्धांचा, हिंदूंचा, वाटेल त्यांचा समाज ध्या, त्याच्यावर त्या त्या धर्मातील
अद्भुत कादंबऱ्यांचा सर्वस्वी पगडा बसलेला आहे असेंच दृष्टीस पडेल.
इतका हा ह्या अद्भुत कादंबऱ्यांचा प्रभाव आहे. फार लांब कशाला, गाण-
गापुरास नृसिंहसरस्वती ह्मणून एक सिद्ध होऊन गेले त्यांची अद्भुत कादं,
बरी त्यांच्या एका शिष्यानें रचिलेली महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहे; व तिचा
पगडा हजारों लोकांच्या नित्यक्रमावर बेसुमार असलेला सर्वश्रुत आहे.

११. ही गोष्ट धर्मांतर्गत अद्भुत कथांची झाली. आतां धर्मखेरीज
इतर प्रदेशांतदेखील अद्भुताचा सार्वत्रिक प्रसार किती मोठा आहे तेंही
दाखवून देतां येईल. लहान मुलांकरितां सर्व राष्ट्रांत लहान लहान चिमण्या-
कावळ्याच्या गोष्टी सर्वत्र प्रचलित आहेत. त्यांत तर सर्व अद्भुतांचाच खेळ
असतो. बालोपयोगी ज्या ह्या अद्भुत कथा त्यांचा संग्रह जर्मनीतील ग्रिम
बंधूनीं बराच करून ठेविलेला आहे. ह्या कथांचा मुलांच्या मनावरती अत्यंत
जबरदस्त ठसा उमटतो. तो इतका कीं, मुलांचा बालस्वभाव व नैतिक देह
ह्या अद्भुत कथांच्या श्रवणानेंच बहुतेक बनला जातो. हीच गोष्ट लक्षांत
धेऊन जेक दी जायंटकिलर वगैरे जुन्या व नव्या बालकथा यूरोपांत सचित्र
छापूम काढीत असतात. तसेंच प्रौढ अशा अशिक्षित मंडळीकरितांही प्रत्येक

राष्ट्रांत कांहीं लोक कथा प्राचलित असतात, व त्यांचीं नीतीचीं, व्यव-
हाराचीं वगैरे अनेक धोरणें ह्या कथांवरच बांधिलीं जात.त. जांवयाच्या
गोष्टीं, पाहुण्यांच्या गोष्टीं, नवरात्रायाकोच्या गोष्टी वगैरे अद्भुत गोष्टी
आपल्या ह्या देशांत प्रचलित आहेत व त्या सर्व अद्भुतांनै माखलेल्या
आहेत. शिवाय निव्वळ स्त्रियांकरितां म्हणून स्त्रियांच्या कहाण्या वगैरे
आहेतच. येणें प्रमाणें ह्या अद्भुताचा प्रभाव कोठें नाहीं असें नाहीं.
मुलांच्या खेळांत, मुलींच्या धांगडधिंग्यांत, स्त्रियांच्या व्रतोद्यापनांत व
पुरुषांच्या करमणुकींत, तसेंच राजाच्या राजवाड्यांत व शेतकऱ्याच्या
झोंपड्यांत, सुशिक्षितांत व अशिक्षितांत सर्वत्र अद्भुतांचे अखंड साम्रा-
ज्य आहे. ह्याच साम्राज्याच्या अमलाखालीं सुखानें नांदणाऱ्या हळवे,
रिसबूड वगैरे गृहस्थानीं मराठींत अद्भुताची रचना अलीकडे करून
दाखविली. ती जरी जुन्याच्या तोडीची बिलकुल नाहीं तत्रापि महा-
राष्ट्रातील भावी अद्भुत कादंबऱ्यांची पूर्व सूचना करण्यास हरकत नाहीं

१२. ज्याप्रमाणें अद्भुत कादंबरीची ऐतिहासिक परंपरा फार पुरात-
न काळापासून चालत आली आहे. त्याप्रमाणेंच आजपर्यंत ज्या ज्या
शक्तीला समाजावरती आपला अम्मल बसावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली
त्या त्या शक्तीला ह्या अद्भुत कादंबरीचें सहाय्य अतोनात झालेलें आहे.
एखादा नवीन धर्म जगतीतलावर अवतीर्ण झाला आणि
सामान्य जनसमूहावर त्याला आपला अम्मल बसवावयाचा असला तर,
त्यानें आपलीं रुक्ष तत्वे एकीकडे गुंडाळून ठेवावीं. व अद्भुत कादंबरीचा
पोषाख करून लोकांत खुशाल वावरू लागावें; त्याला जय हा हटकून
ठेवलेलांच. धर्माचें अनुकरण नीतीनें स्वराज्यप्रसारार्थ हरहमेश केलेलें
आढळतें. इतकेंच नव्हे तर इतिहास ज्योतिष, वैद्यक. वगैरे अनेक-
विद्यानीं हाच पेहराव करून लोकप्रियता संपादन केलेली आहे. हें
विधान कदाचित् कोणाला असंभवनीय वाटेल. परंतु त्याची सत्यता व्यव-
हारांतील दोन चार उदाहरणें देऊन सिद्ध करून दाखवितों. ज्योतिष
म्हणजे काय कलम आहे हें सर्व जगाला जाहीर आहे. ह्यावर संस्कृतांत
नानाप्रकारचे ग्रंथ आहेत परंतु ते सामान्य जनसमूहाला पूर्णपणें तर
सोडून द्याच परंतु अंशमात्रानेंहि कळणें दुरापास्त आहे. येणें प्रमाणें
कळण्याचीच जेथें मारमार, तेथें त्या विद्येचा उपयोग कोण करून घेतो?

हा गोष्ट लक्षांत घेऊन १८ व्या शतकांतील फलज्योतिषांनीं अद्भुत कादंबरीचें स्तवन केलें व शनि, बुध, गुरु, वगैरे ग्रहांच्या अद्भुतलीलेंच अचाट पराक्रम गोड अशा कथांनीं वर्णन केलें. सामान्यजनसमूहाला कथाचें—व त्यांतल्यात्यांत अद्भुत कथाचें—वेड किती असतें हें ज्यांना माहीत आहे त्यांना सांगावयास नकोच कीं शनिमाहात्म्यांचीं पारायणें अज्ञ व सुज्ञ लोकांत लाखानें होऊं लागलीं आणि फलज्योतिषांचें व त्यांच्या बरोबर भिक्षुक पुराणिक, मैदेवाळें व शेजारीपाजारी यांचेहि ग्रह उच्चीप्रत पोहोचले. शनिमाहात्म्याचा मुख्य सिद्धांत हा आहे कीं शनि हा देव आहे, त्यांची पूजा जो न करील तो साक्षात परमेश्वर असला तरीहि दुःख पावेल, तेव्हां शनिचा फेरा आपल्याला केव्हां येणार आहे त्याची चौकशी फलज्योतिषाकडे करून नैवेद्यादि विधीनें शनाचें समा-राधन करावें. फलज्योतिषांची हिकमत साधलेली पाहून नीतिज्ञहि पुढें सरसावेल व त्यांनीं आपल्या सत्यनारायणाला कादंबरीचें स्वरूप दिलें. सत्य सोडिलें असतां कोणकोणाची कसकशी दशा झाली ह्यांच्या अद्भुत गोष्टी सत्यनारायणाच्या कथेंत सांगितल्या आहेत. नीतीचाहि असा समा-जांत प्रवेश झालेला पाहून प्रवासाचे शोकी जे पुरातन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन आर्य लोक त्यांनीं तीर्थक्षेत्रांचीं वर्णनें व तीं उत्पन्न कशीं झालीं ह्या संबंधींच्या अद्भुत कादंबऱ्या निर्माण केल्या. अशा ह्या अद्भुत कादंबऱ्या शेकडों कार्याकरितां शेकडों झाल्या आहेत, व होत आहेत. ख्रिस्तानें तारलेल्या आत्म्याच्या गोष्टी व इतर धर्मांनीं बुडविलेल्या माण-सांच्या कथा किरिस्तांव व मिशनरी छापून काढितात. त्या तरी अद्भुत कादंबऱ्याच आहेत. अलीकडे कित्येक वर्तमानपत्रांत औषधांच्या जाहिराती अद्भुत गोष्टींच्या रूपानें येतात. गोष्टींच्या अद्भुतत्वानें वाचकांचें मनरंजन व्हावें व आपल्याकडे एकदां त्यांचे मन वेधलें म्हणजे गरजेच्या वेळीं आपली त्यास पहिल्यांदा आठवण व्हावी हाच हेतू ह्या अद्भुत गोष्टींच्या जाहिराती देण्याचा असतो. सारांश कोणत्याही मताचा जारीनें प्रसार व्हावयाला अद्भुत कादंबरीचें साहाय्य अवश्य हवें असें दिसतें. प्रार्थनादि समाज पंथांना आपला धर्म पसरावा अशी खरोखरच इच्छा असेल तर त्यांनीं आपल्या धर्मानें किती आत्मे तारले गेले ह्यासंबंधींच्या अद्भुत कादंबऱ्या लिहून पहाव्या म्हणजे कदाचित

बहुत कार्यभाग होईल. असो. सर्वस्वाभिमानी, स्वदेशाभिमानी, स्वधर्माभिमानी, स्वतिहासाभिमानी, वगैरे सर्व अभिमान्यांच्या मेहेरनजरेपुढें ह्या कुलीन व पुरातन अद्भुत कादंबरीचे पोवाडे जितके गांवे तितके थोडेच आहेत.

१३. अद्भुत कादंबरीच्या ह्या अलौकिक सामर्थ्याचें बीज काय ? ज्या गोष्टी कल्पित्याचा नुसता संकल्पही वास्तविक कादंबरीच्या मनांत यावयाचा नाही त्या गोष्टी धुमधडाक्याने करतांना अद्भुत कादंबरीच्या आपण पहातो ह्यातील रहस्य काय ? शांकरभाष्यांतील अवजड विचारसरणीने किंवा बादरायणाच्या रूक्ष सुत्रमालेने जितक्या लोकांना सनातनधर्माची ओळख झाली असेल त्यापेक्षां भगवद्गीतेतील अद्भुत कथेने धर्माकडे जास्त लोकांची प्रवृत्ति झालेली आहे. परंतु गजेंद्रमोक्षासारख्या अद्भुत कादंबऱ्यांनी किंवा संतविजयासारख्या अद्भुत चरित्रांनी धर्माकडे लोकांच्या ज्या झुंडीच्या झुंडी वळविल्या आहेत त्यांपुढें भाष्याभिमानी आणि गीताभिमानी मंडळें, एका ठिकाणीं काल असतांही, क्षुद्र कीटकवत् भासतात. तेव्हां ह्या अद्भुत कादंबरीमध्ये अशी मोहनी कोणती सांठली आहे, कीं जिच्यामुळे तिचा सर्वत्र एवढा जय येतो ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर मनुष्यमात्राच्या स्वभावांतच सांपडण्यासारखें आहे. तर्कशास्त्राच्या नियमांनी मर्यादित झालेल्या सिद्धांतपरंपरेने आकलन करण्याची योग्यता व इच्छा समाजांतील फारच थोड्या, अतिच थोड्या व्यक्तींच्या ठायीं वास करते. बहुतेक लोक केवळ तत्वाचा विचार करण्यापासून पराजितच होतात. धर्माचें नीतीचें किंवा शास्त्राचें एखादें दुसरें तत्व व्यवहारांत संचार करीत असलेलें देखिलें म्हणजे तें स्थूल मानानें ग्रहण करण्यास सामान्यजनसमूह बहूशः उत्सुक असतो निदान उदासीन तरी नसतो. आतां ज्या व्यवहारांत हें तत्व संचार करतें असें दाखवावयाचें असतें, तो व्यवहार मनुष्यप्राण्याचाच असावा लागतो असें नाही; देवांचा, दानवांचा, यक्षांचा किंवा किन्नरांचा असला तरीहि कोणतीच अडचण पडत नाही. इतकेंच कीं मनुष्य प्राण्याच्या व्यवहाराच्या धर्तीवर तो व्यवहार असला म्हणजे झालें. सौकर्याने व विशेष प्रयास न पडतां कोणतीहि गोष्ट जाणून घेण्याची जी ही मनुष्याची लकब तीच अद्भुत कादंबऱ्यांच्या आवश्यकतेचें मुख्य कारण

होय. जर यच्चयावत् सर्व माणसें आहेत त्याहुन बुद्धीनें व धारणेनें जास्त तीक्ष्ण व टणक असती तर अद्भुताची विलकूल जरूर न पडतां. इत-
केंच नव्हे तर सर्व शास्त्रांत रुक्ष असें जे वेदांतशास्त्र त्याचाच धर्म
सर्वत्र चालतो आणि त्यांच्या सिद्धांतांना अद्भूत कादंबरीची गोष्ट पुढें
देण्याचें प्रयोजन न पडतें परंतु मनुष्य समाजाची वस्तुस्थितीचें अशी
आहे कीं त्याच्या मोठमोठ्या गरजा अद्भूताच्या मध्यस्तीच भागल्या
जाव्या.

१४. अद्भूत कादंबरीची ही जी परंपरा दाखवून दिली त्यावरून
एक चमत्कारिक गोष्ट कळून येते. अलीकडे महाराष्ट्रांत अशी ओरड
ऐकूं येऊं लागली आहे कीं समाजातील बराच मोठा पक्ष कादंबरीचा
वाजवीहूत फाजील भोक्ता असतो व त्यापासून त्याला म्हणण्यासारखा फा-
यदा नाही. परंतु कादंबऱ्या वाचण्याचा व ऐकण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत आज
नव्यानेंच पडला आहे असें नाही महाराष्ट्रांतील गेल्या आठशें वर्षांतील
सारस्वतचाचा इतिहास पाहिला म्हणजे असें दिसून येतें कीं या देशां-
तील लोकांचीं बहुतेक मते अद्भुत कादंबऱ्यांच्या वाचनानें व श्रवणानेंच
आज आठशें वर्षे बनत आली आहेत. गीता, भारत, रामायण, इतर
पुराणें व संतचरित्रें ह्यांतील अद्भुत कथांचा महाराष्ट्र भाषेत अनुवाद
ह्या आठशें वर्षांत निदान पंचवीस पंचवीस वेळां तरी झालेला आहे.
इतर दुसरें सारस्वत कांहींच नसतांना ह्या अद्भुत सारस्वताच्या लाटा
महाराष्ट्रजनसमुहाऱ्या कर्णपटलावर अप्रतिहत आदळत असलेल्या जर
आपण पहात आहों, तर अद्भुत कादंबरीचें महाराष्ट्रावरील साम्राज्य
आपल्याला कबूल केलेंच पाहिजे. ह्या अद्भुत कादंबऱ्या अक्षरओळख
असणारी मंडळी तर फावल्या वेळीं वाचीतच. परंतु दरएक खेड्यांत व
मोठ्या गांवांत व शहरांत देवळांतून देवदानवांच्या कथा ब्राह्मणादि
सर्व वर्णांना व स्त्री पुरुषांना दररोज सांगणारे हजारों पुराणिक दोन
माणसांच्या शिध्यावर संतुष्ट राहून समाधान मानीत असत. ह्याशिवाय
विशेष प्रसंगी हरदास मंडळी श्रोतृचातकाना ज्ञानामृत पाजण्यास उत्सुक
असेच. इंग्लंडांत व अमेरिकेंत पैसे घेऊन आपल्या कादंबऱ्या वाचून दाख-
विणारे कादंबरीकार कांहीं आहेत. परंतु महाराष्ट्रांतील अद्भूत कादंबऱ्या
सांगणाऱ्यांचा व वाचणाऱ्यांचा ऐकणाऱ्याचा सपाटा कांही विलक्षणच !

कोणत्याही गोष्टीचा अतिशय करण्याचा महाराष्ट्रातील लोकांचा स्वभावच आहे. व ह्या स्वभावाला अनुसरून अद्भुत कथांचाही सुकाळ महाराष्ट्रांत इतर सर्व देशापेक्षा जास्त आहे. वस्तुस्थिती व परंपरा ही अशी असल्यासुळे वीस वर्षांपूर्वी मंजुघोषादि कादंबऱ्यांचा आपल्या देशांत उदय कां झाला ह्याचें फारसे आश्चर्य मानण्याचें कारण नाही.

१५. मुक्तामाला मंजुघोषा वगैरे ज्या अलीकडच्या अद्भुत कादंबऱ्या त्यांत व पूर्वीच्या धर्मादि संस्थांच्या उपयोगी पडलेल्या कादंबऱ्या ह्यांत एक मोठें अंतर आहे. पूर्वीच्या कादंबऱ्या कांहीं एका मताच्या प्रसारार्थ निर्मिल्या गेल्या व ह्या अलीकडील कादंबऱ्यांत तसा कांहीं एक बाह्य हेतु दिसून येत नाही. कोणतीहि गोष्ट घेतली तरी तिचें कांहीं तरी तात्पर्य दाखवून देतां येणें शक्य आहे. ही गोष्ट अलाहिदा. परंतु सुंदर स्त्रीपुरुषांना कियोगादि संकटें येऊन त्यांचा सरतेशेवटीं सुखपर्यवसायी संयोग होतो ह्या पलीकडे क्षणप्यासारखें तात्पर्य ह्या कादंबऱ्यापासून निघण्यासारखें नाही मूळ ग्रंथकरांचीहि ह्या पलीकडे कांहीं दृष्टि होती असें दिसत नाही. संस्कृतांत कादंबरी, दशकुमारचरित वगैरे कल्पित कथांचा जसा इतर कांहीं बाह्य हेतू नाही तसाच ह्याही कादंबऱ्यांचा नाही. ज्या काळी ह्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या त्या काळी महाराष्ट्र समाजाची स्थितीच अशी होती कीं त्याचें कोणतेंहि वर्तन कोणतेंहि दूरवर धोरण धरून चाललेलें नव्हते. १८४० पासून १८६० पर्यंतचा बहुतेक सर्व समाज किंकर्तव्यतामूढ असा झाला होता. अलीकडील तीस पसतीस वर्षांत जीं नाना प्रकारचीं कार्ये करण्यास आपण उद्युक्त झालों आहोंत त्यांचा त्या वेळीं मागमूसही नव्हता; आणि पूर्वीची पेशवाईच्या भर अमदानांतील जीं कार्ये व धोरणें होती त्यांचीही ओळख बुजून गेलेली होती. अशा वेळीं केवळ मनाला करमणुक म्हणून ह्या कथा लिहिल्या गेल्या. त्या लिहिणारांच्या पुढें कित्यादाखल पूर्वीच्या अद्भुत कथा, गोष्टी वगैरे हांत्याच. त्यांचा त्यांनी विरामादि चिन्हे देऊन व बरीं वाईट गद्य वाक्ये लिहून विस्तृत अनुवाद केला इतकेंच. ह्या कादंबऱ्या बोलून चालून अद्भुतच होत्या, तेव्हां त्यांत अतिमानुष अशा अद्भुत गोष्टी याव्या हें साहाजिकच होतें. ह्या कादंबऱ्याचा मुख्य वाचकवर्ग म्हटला म्हणजे मराठे स्थानिक, जहागीरदार व इनामदार

हे लोक होत. वाणी उदमी व भटभिक्षूकही ह्या कथा वाचतांना मी पाहिलेले आहेत. परंतु ह्या कादंबऱ्यांच्या मान्याचा मुख्य विषय ह्मणजे हे बडे, सुखवस्तु, ऐदी, खुशालचंद आणि निष्काम लोक होत. वे. शा. सं. लक्ष्मणशास्त्री हळवे यांना ह्या कादंबऱ्यांबद्दल खंडेराव गायकवाड ह्यांजकडून वर्षासन चालू होतें. ह्यावरून सदर बडे लोकांत सदर कादंबऱ्यांची किती चहा होती तें दिसून येतें सदर कादंबऱ्यांना तिखटमीठ लावून इतर मसाला घालून व त्यांत वाटतील ते फेरफार करून दिलेखुष गोष्टीची बयान करणारे गोष्टीवाले कैलासवासी जमना—बाई सारख्या श्रीमंताच्या पदरी हरहमेश पडून राहिलेले सर्वत्र प्रसिद्धच आहेत.

१६ ह्या आत्मकालीन कादंबऱ्यांतही पुढें पुढें फेरबदल होत गेला १०६० च्या नंतर लोकांचीं मनं आत्मपरीक्षेकडे लागलीं व ह्या पान-चट अद्भुत कथांपासून परावृत्त होत चालली. हें परावर्तन एकाएकी मात्र झालें नाहीं. मुक्तामाला, मंजुघोषा वगैरे कादंबऱ्यांचा सूर्य माध्यान्हाच—लावर येतो न येतो तोंच विचित्रपुरीसारख्या एक दोन कादंबऱ्या क्षिति—जावर दिसूं लागल्या. विचित्रपुरी ही कादंबरी आहे अद्भुत कोटितीलच परंतु तीत विशेष हा आहे कीं ती कांहीं एका हेतूनें लिहिली असून पुष्कळ अद्भुत गोष्टींचा उपहास तीत केला आहे. विचित्र पुरीतील मुख्य पात्रांचा जो इतिहास आहे तो अद्भुत आहे. परंतु तीतील मुख्य नायक व त्याचे मित्र भुताखेतांचे व पिशाचराक्षसांचे कष्टे शत्रू म्हणून दाखविलेले आहेत. येथें अद्भुत व वास्तविक ह्या दोन भावनांचा संगम झाला व हा असाच संगम होणें शक्य आहे. अद्भुतावरून वास्तविकावर एकदम उडी जाणें सर्वथा अशक्य. युरोपांतही हा असाच प्रकार झाला आहे. १६ व्या शतकापर्यंत युरोपांतील स्पेन, पोर्तुगाल, फ्रान्स वगैरे देशांत अद्भुत कादंबऱ्यांचा इतका कांहीं सुळसुळाट झालेला होता कीं धर्म, शास्त्र वगैरे अनेक दिशांनीं युरोपांतील लोकांचें जेव्हां आत्मपरीक्षेकडे व सुधारणेकडे लक्ष गेलें तेव्हां अद्भुताचा वास्तविकाशी संयोग घडून अद्भुताचें परावर्तन झालें राब्लेच्या गार्गीच्या व पांटाग्रूएल ह्या कथेचा सर्व पोषाख अद्भुत कादंबरीचा आहे. आतील विचार मात्र येथून तेथून वास्तविकाच्या रंगानें भिनलेले आहेत. सर्व्हटिसाच्या डॉन

किशोर नामक कादंबरीचाही प्रकार असाच आहे. पुर्वीच्या अद्भुत कादंबऱ्या व त्यांतील अद्भुत वीर ह्यांची टर उडविण्याच्या हेतूने ही कादंबरी लिहिलेली आहे परंतु हिचा सर्व पेहराव अद्भुत कादंबरीचाच आहे. हाच मासला लसाजच्या जिल्ब्लास नांवाच्या कादंबरीचा आहे. सारांश काय कीं, सारस्वतांतहि जे फेरबदल होतात ते देखील पाहिरी-पाहिरीनेच होतात.

१७. अद्भुताचा व वास्तविकाचा विचित्रपुंरीत संगम झाल्यावर केवळ वास्तविकाचे प्राधान्य ज्यांत आहे अशा कादंबऱ्यांचा काळ १८७० नंतर लवकरच आला व तो अद्यापपर्यंत चालू आहे. ह्या वास्तविकाची स्फूर्ति मराठी लेखकांना प्रायः इंग्रजीपासून झालेली आहे. अद्भुत कादंबरीची पूर्वपीठिका जशी ह्या देशांतील असून बहुतेक अनादि, निदान दोन अर्डांच हजार वर्षांची आहे, तशी वास्तविक कादंबऱ्यांची कुळकथा फारशी मोठी नाही. ह्यांचा मुख्य झरा परदेशांतला आहे व ह्यांनी आपला कित्ताहि तिकडील सामान्य कादंबऱ्याचाच उचलला आहे. परंतु यूगेपांत वास्तविक कादंबरीचे जे उत्तमोत्तम व सर्वोत्कृष्ट झरे आहेत त्यांच्या उगमाशीं जाऊन तेथून स्फूर्ति घेऊन आलेले मत्तभंग आपल्या इकडे फारसे कदाचित मुळींच नाहीत. इंग्रजी कादंबरीकारांतील अत्यंत रद्द असा जो रेनोल्डस् त्यांच्या भिकार कादंबऱ्याचाच आस्वाद घेणारे हरीचे लाल आपल्या इकडे पुष्कळ ! कोणी रेनोल्डसच्या पलीकडे भरारी मारलीच तर ते मिसिस हेनरी वुड, लॉर्ड लिडन, वगैरे सामान्य ग्रंथकारांपर्यंत जाऊन धडकले म्हणजे हद्द झाली ! त्यांच्या पलीकडे गेलेला सहृदय एखाद दुसरा असल्यास नकळे. आणि यदाकदाचित असला तरी मूळ झऱ्याची लज्जत लुटून घेऊन येऊन ती आपलीशी करणारा कोण बहादुर असेल तो असो. तो ज्याचा त्यालाच माहीत ? अजून त्यांची वार्ता जगाला कळायचीच आहे !

१८ वास्तविक गोष्ट अशी आहे कीं वास्तविक कादंबरीकाराची पदवी पटकावू पाहणाऱ्या आपल्या इकडील गृहस्थांना आपल्या कलेच्या इतिहासाचें, तिच्या परंपरेचें, तिच्या ग्रंथसंपत्तीचें व तिच्या मर्माचें जसें ज्ञान असावें तसें प्रायः नसतें. आपल्या कलेचे उत्कृष्ट वस्ताद कोण व तींतील लुगेसुंगे तमासगीर कोण ह्याची ओळख नसल्यामुळे अनुकरण

कोणाचें करावें व कोणाचें करूं नये ह्याचाच निश्चय त्यांना झालेला नसतो. नवशिक्या भांडावसेल्या पोराप्रमाणें जें कांहीं नवें पाडावें तें उत्तमच असेल अस त्यांचा ग्रह होतो. इतकी मनाची उथळ व कोती स्थिती असल्यावर, जी कोणती गोष्ट हातीं पडेल ती मराठींत उतरावी, आणि मायभाषेची आपण सेवा केली म्हणून तिला आपले उतराई होण्यास सांगावें ह्याखेरीज त्यांना दुसरी तोडच रहात नाही. प्रस्तुतकालीं मराठींत गोष्टी लिहिणारी बहुतेक सर्व मण्डळी ह्या असल्याच मासल्याची आहेत. आधी भाषान्तरावरच पोट भरणारे बहुतेक सर्व आहेत. त्यांत एखादा दुसरा स्वतंत्र ग्रंथरचना करणाराही आढळतो. परंतु त्याचीही मति एखाद्या इंग्रजी किंवा फ्रेंच सामान्य कादंबरीकाराच्या एखाद्या कादंबरीवरूनच स्फुरण पावलेली असते असें मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें. एखाद्या परदेशी कादंबरीकाराचें संविधानक व पात्रें ध्यावीं, त्यांना मराठी नांवें द्यावीं, चालीरीतींत योग्य तो फेरफार करावा, व शेवट मुळाच्या उलट किंवा सुलट करावा, ह्यापलीकडे स्वतंत्र ह्मणून वाखाणलेल्या आपल्या इकडील कादंबरीकाराची उडी गेलेली नसते. हा असा प्रकार कां? जें इंग्रज किंवा फ्रेंच, जर्मन किंवा रशियन कादंबरीकार लिहू व कल्पू शकतो, तें लिहिण्याचें किंवा कल्पण्याचें सामर्थ्य आमच्या इकडील कादंबरीकारांत नसावेंच काय ? तिकडील ग्रंथकाराचा स्पर्श झाल्याशिवाय ह्यांच्या लेखणीनें स्फुरण पावूंच नये काय ? ह्या प्रश्नांना उत्तर असें आहे कीं, हें सर्व इकडील ग्रंथकारांना शक्य आहे. इतकेंच कीं, त्यांच्याप्रमाणें आपल्या इकडील होतकरू लेखकांनीं नानाप्रकारची मेहनत मनोभावानें केली पाहिजे, आणि इतकेंही करण्याचें साहस ज्यांच्या अंगीं असेल त्यांना कांहीं ईश्वरदत्त गुणांची जन्मतःच प्राप्ति असली पाहिजे. हें शेवटलें वाक्य गूढ असें भासण्युचा संभव आहे. सबब त्याची फोड किंचित विस्तारानें करतो.

१९. इंग्लिश मासिक पुस्तकांतून व वतमानपत्रांतून हप्त्याहप्त्यांनीं येणाऱ्या कादंबऱ्यांच्या स्वरूपाच्या कादंबऱ्या आपल्या इकडील करमणूक व मासिक मनोरंजन ह्या दोन स्थलीं येत असतात. कांहीं अपवाद खेरीजकरून ह्या इंग्लिश पत्रांतील व पुस्तकांतील कादंबऱ्या योग्यतेच्या मानानें सरासरीच असतात. सरासरी म्हणजे गचाळ असा म्हणण्याचा

भाग नव्हे सरासरी हंगजे नांमांकित नव्हे, एवढेंच दर्शविण्याचा आशय आहे. ह्या हप्त्यांनीं येणाऱ्या कादंबऱ्यांत स्कॉट, डिकन्स, थॅकरे, बालझाक, ह्यूगो, डूमास, झोला, टॉल्स्टॉय ह्या वस्तादांच्या हातून उतरलेल्या कादंबऱ्यांच्या तोडीच्या कादंबऱ्या कर्चितच असतात इंग्रजी वर्तमानपत्रांतील व मासिक पुस्तकांतील हप्त्याच्या कादंबऱ्यांची जर ही अशी योग्यता आहे, तर त्यांचे केवळ अनुकरण करणाऱ्या व त्यांशी स्पर्धणाऱ्या आपल्या इकडील कादंबऱ्यांची योग्यता वर उल्लेखिलेल्या वस्तादांच्या कादंबऱ्यांहून किती कमी असली पाहिजे ह्यांचा अंदाज सहजासहजीं होण्यासारखा आहे पणु मराठीतील ह्या कादंबऱ्यांची योग्यता ह्या तुलनेनेंच जोखून काम भागण्यासारखें नाहीं. युरोपियन प्रख्यात कादंबरीकारांची उत्कृष्टता कोणत्या स्वरूपाची आहे व युरोपियन लोकमताच्या प्रगत्यर्थ व शिक्षणार्थ ह्या कादंबऱ्यांचा काय उपयोग झालेला आहे ह्याचें संक्षेपतः दिदर्शन केल्यानें तें काम उत्तमोत्तम होणार आहे.

२०. युरोपांतील गेल्या तीनशें वर्षांतील एकंदर कादंबऱ्या घेतल्या तर त्यांचे मोठमोठे असे दोन विभाग पडतात,—पहिला व्यक्तिविषयक कादंबऱ्यांचा व दुसरा समाजविषयक कादंबऱ्यांचा. वैयक्तिक कादंबऱ्यांत केवळ व्यक्तींच्या ठायीं नियमानें आढळणारे जे कामक्रोधमदमत्सरलोमाह हे षड्विध त्यांच्या संकोचविकोचाचें चित्र काढिलेले असतें. ह्या चित्राची व्याप्ति व्यक्तिमात्राच्या पलीकडे फारशी कधीं जात नाहीं. ह्याच्यापामून वाचकाच्या मनावर वैयक्तिक नीतीचाच तेवढा बोध होतो ह्या वर्गातील कादंबऱ्यांचे अनेक प्रकार आहेत. सामान्य नित्याच्या संसारांतील दोन स्त्रीपुरुषे व्यावयाची. त्यांच्या चमत्कारिक लकबांतील त्या अतिशयानें वर्णावयाच्या त्यांच्या सुखदुःखाची चटकादार वर्णनें व्यावयाची. अधुन मधून घरे बगीचे डोंगरे नद्या ह्यांच्या आपली पात्रे वाचकांच्या डोळ्यांत भरावयासाठीं प्रभावळी काढावयाच्या आणि सरतेशेवटीं त्याची समाप्ति बरी किंवा वाईट करावयाची; हा बहुतेक सर्व वैयक्तिक वास्तविक कादंबऱ्यांचा विषय असतो. Society ladies च्या society novels म्हणून ज्यांस इंग्लंडांत ओळखतात त्या कादंबऱ्या ह्यांवर ह्या खुशालचंद अशा स्त्रीपुरुषांच्या करमणुकेचा विषय होतो. पश्चिमेकडे असल्या कादंबऱ्या

कुत्र्याच्या छत्रीप्रमाणे दररोज दहा पांच उगवतात त्यांच्यापासुन व्याक्ति-
मात्राला काय करमणूक होत असेल ती असेल राष्ट्रांच्या स्वभावावर
त्यांचा म्हणण्यासारखा कांहींच परिणाम होत नाही. ह्या मिळमिळीत
प्रकार हून दुसरा असा एक वैयक्तिक कादंबऱ्यांचा वर्ग आहे. त्यांचे
मुख्य लक्षण कोणत्याही विकाराचा तीव्रपणा हे होय तीन मजल्यांच्या
society novels बड्या बड्या स्त्रीपुरुषांकरितां ह्मणून मुद्दाम तयार
केल्या असल्यामुळे त्या होतील तितक्या मिळमिळीत, गुन्गुळीत, सपक
नरम व आवेशहीने करण्यांतच सभ्यपणाचा कळस झाला अशी समजूत
आहे. ह्या मिळमिळीत सभ्यपणाच्या उलट तीव्र कादंबऱ्याचा मार्ग
असतो ह्मणजे इंग्लंडांतील मध्यस्थितींतील व कनिष्ठ स्थितींतील स्त्रीपुरुषां-
करितां ह्या गोष्टी लिहिल्या असल्यामुळे तीव्र विकाराचे प्रदर्शन त्यांत
अप्रतिबद्ध केलेले असते. ह्याही कादंबऱ्या व्यक्तिमात्राला काय त्या गोड वाटत
असतील. त्यां समाजावर त्यांचा कांहींएक परिणाम नसतो. वैयक्तिक
कादंबऱ्यांचे आणखीही कित्येक भेद आहेत. शाळेंतील मुलांकरितां,
वाणीउद्भ्यांकरितां, नावाड्यांकरितां, शिष्यांकरितां, प्रवाशांकरितां,
पोलिसांकरितां, अशा नानाप्रकारच्या व्यक्तींच्या करमणुकींकरितां वैय-
क्तिक कादंबऱ्यांचे नानाप्रकार आहेत. त्यांचा मुख्य हेतू करमणूक हा
असतो. ह्यापेक्षां विशेष खोल विचार त्यांत केलेला नसतो. गरजू लेखक,
थोडेबहुत शिकल्यासवरलेल्या तरुण स्त्रिया, वगैरे असल्याच दर्जाचीं
माणसें असल्या कादंबऱ्यांचा कारखाना चालवितात. मास्तरकी खडेघाशीं
दुकानदारी वगैरे धंदे करणाऱ्यांचीच ही अकली वास्तविक कादंबऱ्यांच्या
लेखनांकडे वळलेली असते एवढे सांगितले ह्मणजे ह्या कादंबऱ्यांच्या
योग्यतेचा अंदाज सहज होईल.

२१ व्यक्तिविषयक कादंबऱ्यांच्या खटान्याचा मैला सोडून दिला.
म्हणजे पुढे मनुष्यमात्राच्या उच्च व नाजूक विकारांचे व विचारांचे प्रद-
र्शन ज्यांत केलेले असते अशा व्यक्तिविषयक कादंबऱ्यांची उत्तेजक हवा
लागते. देशप्रीति, लोकोपकार, वात्सल्य, प्रेमबंधन, वगैरे उदात्त भाव-
नांची चिकित्सा ह्या कादंबऱ्यांतून होत असते. गोरुडस्मिथ, फील्डिंग
स्मॉल्ट, रिचर्डसन, आस्टिन, स्कॉट, थॉकरे, डिकन्स, इलियट वगैरे
नामांकित कादंबरीकारांनीं आपले कौशल्य सर्वस्व ह्या कामीं खर्चिलेले

आहे. ह्या कुशल कारागिरांच्या हातून अशीं अनेक पात्रे निर्माण झालेलीं आहेत कीं त्यांचीं ओळख इंग्लंडांतील बहुतेक सुशिक्षित लोकांना चांगली झालेली आहे. गोल्डस्मिथचा व्हिकार, स्मॉलेटचा अंकल ठोबी, फिलिडिंगचा ऑलवर्दी, स्कॉटचा आयव्हनो, डिकन्सचा पिकविक, ईलि-यथची रोमोला, वगैरे पात्रे इंग्रजी भाषेत सर्व प्रसिद्ध आहेत. ह्या इंग्रज कादंबरीकारांच्याच तोडीला बालझाक, डूमास, वगैरे फ्रेंच कादंबरीकार बसविले पाहिजेत. इतकेंच कीं, कोंवळीं पोरें आणि धणधकट जवान ह्यामध्ये जें अंतर असतें तेंच ह्या इंग्लिश व फ्रेंच ग्रंथकारांत आहे. सतराव्या शतकांतील इंग्लिश राज्यक्रांति ह्यामध्ये जें जमीन अस्मानाचें अंतर आहे, किंवा लंडनांतील सेंट पॉलचें देऊळ व पारिसांतील ईफेलचा बुरुज ह्यांत जें उंचीचें बेसुमार अंतर आहे, किंवा इंग्रज लोकांनीं लिहिलेल्या—मांचेस्टर कालवा व बारन लेसेप्स ह्यानें बांधिलेला सूएझचा कालवा ह्यामध्ये जें अपरंपार अंतर आहे, तेंच अंतर इंग्लिश कादंबरीकार व फ्रेंच कादंबरीकार ह्यामध्ये आहे. डूमास व त्याचे साथीदार ह्यांनीं मिळून सरासरी दोन हजार कादंबऱ्या लिहिलेल्या आहेत. इतक्या कादंबऱ्या उपरिनिर्दिष्ट सर्व इंग्रज ग्रंथकारांच्याही नाहींत. बालझाकही असाच जंगी लेखक होता. ह्यानें आपल्या ग्रंथांना ‘मानवी नाटक’ असें अनुरूप नांव दिलेलें आहे. बालझाक व डूमास ह्यांची लेखनशैली उत्कृष्ट असून मानसिक विकारांचे पृथक्करण त्यांनीं फारच नामी केलेलें आहे. तसेंच बहुतेक इंग्रज ग्रंथकार व्यक्तीला सोडून फार बाहेर कधीं जात नाहींत. बालझाक व डूमास ह्यांचा कल व्यक्तीपेशां समाजाकडे विशेष आहे. हा समाजाचें गुणदोषवर्णन करण्याचा कल फ्रान्सांत, रशियांत व युरोपांतील इतर देशांत इतका कांहीं वाढला कीं, त्याच्या तोडीचें इंग्लंडांतील कादंबरीप्रदेशांत म्हणण्यासारखें कांहींच दाखविण्याजोगें नाहीं. ह्या बाबतींत इंग्लंड युरोपच्या व विशेषतः फ्रान्स व रशिया ह्यांच्या फारच पाठीमागे आहे. सामाजिक व राष्ट्रीय कादंबऱ्यांचा उत्कर्ष फ्रान्सांत व रशियांतच कां व्हावा व इंग्लंडांत कां होऊ नये, तसेंच इंग्लंडानें ह्या बाबतींत उष्ट्या भाषांतराच आपली भूक कां भागवावी व स्वतंत्र ग्रंथ रचना कां करूं नये, ह्याची कारणें मोठी मनोरंजक व चमत्कारिक असून नमुद करण्यासारखी आहेत.

२२ प्रत्येक राष्ट्राला कांहीं आणीबाणीचे प्रसंग येतात. दास्यांतून स्वतंत्र होतांना, जुलुमाच्या शृंखला तोडतांना, सामाजिक अडचणी दुर करतांना, राष्ट्रांना आटोकोट मेहनत करावी लागते व ही मेहनत होत असतांना, समाजाचा आवेश कायम ठेवण्याकरितां, त्याच्या विचारांना योग्य वळण देण्याकरितां, इष्ट कर्तूची कल्पना त्याच्या मनांत निबविण्याकरितां, लेखनकलाकुशल असे सरस्वतीचे कांहीं प्यारे त्या त्या राष्ट्रांत अवतीर्ण होत असतात. राष्ट्रीय विचारांचे व विकारांचे आवेशयुक्त प्रदर्शन शब्दांनीं करण्याचें काम ह्या प्रासादिक लोकांचे असतें हे लेखक नानाप्रकारची हत्यारें घेऊन आपलें काम करून जातात. कोणी नाटकांच्या द्वारा कोणी इतिहासाच्या द्वारा कोणी कादंबऱ्यांच्या द्वारा, कोणी कवितेच्या द्वारा कोणी वर्तमानपत्राच्या द्वारा कोणी धर्मव्याख्यानांच्या द्वारा अशा नानाद्वारांनीं हे सरस्वतीभक्त आपापलें कार्य करीत असतात. अठराव्या शतकांत अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें स्वतंत्र झालीं त्यावेळीं समाजांतील विचारांच्या आवेशाचें प्रदर्शन टामस् पेन् यानें Common Sense (सारासार विचार) सारख्या निबंधांतून व जेफर्सन वगैरेंनें Federalist (संयुक्तसंस्थावादी) सारख्या वर्तमानपत्रांतील लेखांतून फारच जोरदार असें केलें. चवदाव्या शतकांत व एकोणिसाव्या शतकांत हें काम इटालींत व्याख्यात्यांनीं केलें. अठराव्या शतकांत फ्रान्सांत जी थोरली राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, व धार्मिक क्रांति झाली, तिचे विचार प्रकट करणारे रुझो, व्होल्टेअर, डिडरो वगैरे प्रचंड कादंबरीकार, नाटककार, निबंधकार व शास्त्रज्ञ असे लोक होते. तो खटाटोप ज्या मानानें मोठा होता त्या मानानें त्याचे प्रदर्शकही महान् महान् ग्रंथकार होते. परतीस चाळीस वर्षांपूर्वी अमेरिकेंत गुलामाना बन्धमुक्त करण्याबद्दल लढाई झाली, तिचें रहस्य व महिमा मिलेस स्टौकृत अंकल टॉम नांवाच्या कादंबरीनें प्रसिद्ध केला. सध्यां रशियांत आज पन्नास साठ वर्षे जी मोठा सामाजिक व राजकीय उलाढाल होत आहे, तिचे मुख्य वक्ते रशियांतील कादंबरीकारच आहेत. सारांश जेव्हां जेव्हां एखादे राष्ट्र जगाच्या रंगभूमीवर प्रमुख पात्रांचें काम करण्याचें अवसान दाखवितें, तेव्हां तेव्हां त्या अवसानाचे सूचक, दर्शक व प्रोत्साहक असे शब्द कोणत्या नाहीं कोणत्या तरी रूपानें त्या राष्ट्रांतील ग्रंथकाराच्या

लेखणींतून व तोंडांतून पडतात. सतराव्या व आठराव्या शतकांत महाराष्ट्राच्या अंगांत सर्व भरतखण्डाला स्वतंत्र करण्याचा जेव्हां आवेश भरला, तेव्हां त्या आवेशाचें प्रदर्शन गराठी भाषेत झालेल्या रामायणभारतादि कथांच्याद्वारे झालें. सर्वांत रामदास व मुद्गळ ह्यांच्या रामायणांचा प्रभाव महाराष्ट्रसमाजावर अतोनात झाला. ऐतिहासिक लेखांच्या शोधार्थ निरनिराळ्या प्रांतांतून हिंडतांना मला असें आढळून आलें कीं, रामदासांचे व मुद्गळांचे युद्धकांड किल्ल्यांतून व सैन्यांतून शिपाई नित्य वाचीत असत. ह्या रामायणांतील कांहीं चित्रे मजजवळ आहेत, त्यांत रावणाला व राक्षसांना मुसलमानांचे पेहराव, चेहरे व रंग दिलेले आहेत आणि राम व माकडें क्षत्रिय व मराठे म्हणून दर्शविलेले आहेत.

२३ आणीबाणीचे प्रसंग आले म्हणजे महत्वाचे उद्धार बाहेर पडतात हा सिद्धांत आहे. अर्थात् आणीबाणीचे प्रसंगच जेथे आले नाहीत तेथे असें उद्धार बाहेर पडण्याचें कारणच उद्भवत नाही; आणि तोच प्रकार इंग्लंडचा झालेला आहे. अलीकडे पाऊणशें वर्षांत व त्यांतल्या त्यांत गेल्या पन्नास वर्षांत संपत्तीच्या पुरांत डुबून गेल्यामुळे विद्या, कला, कौशल्य, उदीम, व्यापार, यंत्रशास्त्र, वगैरे सर्वत्र इंग्लंडचे अत्यंत दुर्लक्ष होत चाललें आहे. ह्या संपत्तीच्या पुराला व्यापार वगैरे कारणें झालीं? असें सांगतात परन्तु इंग्लंडच्या संपत्तीचें एकच मोठें कारण म्हटलें म्हणजे हिंदुस्थान हें होय. हें कारण जोंपर्यंत विद्यमान आहे, तोंपर्यंत इतर राष्ट्रांप्रमाणें इंग्लंडला कशाकरिताही आक्रोश करण्याची काडीची जरूरी नाही व इच्छाही होणें अस्वाभाविक होय. विद्यमान राजकीय, सामाजिक व औद्योगिक स्थितींतच श्रीमंतीचे सर्व सोहाळे भोगावयास सांपडतात, तर ती बदलण्यास कोणता सुखवस्तू माणूस तयार होईल ? १८६० पर्यंत आपल्या स्थितींत कांहीं बदल असावा असें वाटणारी इंग्लंडांत भिल्ल मण्डळी होती. अलीकडील ४० वर्षांत तो मनु बदलला आहे. सध्यां जमल्यास रोमन साम्राज्यासारखे सर्व पृथ्वीवर एकच साम्राज्य करावें असा इंग्लंडचा मोठा डाव जाहे. प्रथम काळे लोक असतील त्यांचे चंगुलबाळें उचलावें व नंतर रोमन कार्थेज वगैरे देश पादाक्रांत करून आस्ते आस्ते सर्व ज्ञात पृथ्वीचें जसें साम्राज्य पटक विलें, तसें फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, यूनायटेड स्टेट्स वगैरे एकेक राष्ट्राला पादाक्रांत करीत

करीत शेंदोनशें वर्षांत सर्व पृथ्वीच्या चक्रवर्तित्वाला हात घालावा, असें लांबचें धोरण इंग्लंडांतील कित्येक पुरुषांनीं बांधिलें असावें, असें त्यांच्या रोमन साम्राज्याच्यासंबंधानें वेळोवेळीं उद्गारांवरून वाटतें. फ्रान्सा सारखी गडबडी राष्ट्रे समाजांत व राज्ययंत्रांत अशी सुधारणा करावी आणि तशी सुधारणा करावी वगैरे प्रयोग करण्यांत गुंतली आहेत, तों संधि साधून फ्रान्सचें राज्ययंत्रच मुळींच आपल्या हातांत ध्यावें, असा कोणाचा मनोदय असल्यास तो केवळ अशक्यच आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. इतकेंच कीं, हें साधण्यास अकल व सद्दी ह्यांचें सहाय्य पाहिजे. इंग्लंडाचे विचार हे असे साम्राज्याकडे वळल्यामुळे सामाजिक, धार्मिक, राजकीय वगैरे सामान्य गोष्टीच्या सुधारणेकडे लक्ष फेकण्यास त्याला आतां अवकाश नाहीं. अर्थात् इंग्लंडांतील ग्रंथकर्तेही त्यासंबंधीं कळकळीनें लिहीत नाहीत. एक ग्रंथकर्ता मात्र इंग्लंडचें हृदय पुर्णपणें जाणतो, आणि तो कोण तर जगत्प्रसिद्ध रुडयार्ड किप्लिंग हा होय. त्यानें इंग्लंडाच्या मनांतल्या मनोगतांचें प्रदर्शन यथास्थित केलें आहे. साम्राज्य-लब्धि हा इंग्लंडचा प्रस्तुतचा मुख्य पुरुषार्थ आहे. इतर कोणतीही गोष्ट इंग्लंड जाणत नाहीं व कोणी जाणवूं लागला तर ऐकत नाहीं. अशा स्थितींत मनुष्यजातीच्या अत्युच्च व उदात्त विचारांचें जे केवळ सागर, ते ग्रंथ इंग्लंडांत कसे निर्माण व्हावे ? स्वातंत्र्याच्या, प्रगतीच्या आणि सामाजिक, धार्मिक व राजकीय सुधारणेच्या सिद्धांतांनीं सध्या परदेश पहावा हेंच सोयीचें दिसतें !

२४. इंग्लंडाच्या पुरुषार्थाची दिशा ही अशी पडल्यामुळे फ्रान्सांतील किंवा रशियांतील राष्ट्रीय किंवा सामाजिक कादंबऱ्यासारख्या कादंबऱ्या त्या देशांत प्रस्तुत कालीं निपजत नाहीत अठराव्या शतकांतील क्रांतीनें फ्रान्सांतील समाजाला जें चलन मिळालेलें आहे, त्याच्यामुळे समाजांतील व्यंगें बाहेर काढण्याकडे व तो पूर्णतेच्या दिशेप्रत नेण्याकडे तिकडील सर्व विचारी लोकांचें लक्ष लागलेलें आहे. मोठमोठे कारखाने, शहरे कौंसिले, पेढ्या वगैरे ठिकाणीं अनीतिचें साम्राज्य केवढें जुलमाचें आहे, समाजांतील कांहीं वर्ग इतर वर्गांना किती अन्यायानें वागवितात, शास्त्रापुढे धर्माचें नव्हे धर्मसंस्थाचें प्रस्थ किती पोकळ पडत चाललें आहे वगैरे गोष्टींचा खल शास्त्रज्ञाप्रमाणें फ्रान्सांतील कादंबरीकारही करतात,

हिवटर ह्यूगोची The Miserables किंवा झोलाची पारिस ही कादंबरी घेतली म्हणजे फ्रेंच समाजाच्या पोटांत कोणता वडवाशि पेट घेतो आहे ते कळते. व हेंच कळविण्याचा ह्या ग्रंथकारांचा मुख्य हेतू आहे. रशियन समाजाचाहि अशीच स्थिती झालेली आहे. फ्रान्सची राज्यपद्धति पृथ्वीवरील सर्व देशांपेक्षा उदार व स्वतंत्र असल्यामुळे विचारी पुरुषांना आपले विचार कोणताही प्रतिबंध न होता प्रदर्शित करता येतात. त्यामुळे वर्तमानपत्रे मासिक पुस्तके कविता कादंबऱ्यानाटके इतिहास वगैरे नाना तऱ्हांनी फ्रान्सांत विचारांचे प्रदर्शन होण्यास कोणतीच हरकत पडत नाही. तेच रशियांत अनियंत्रित राजसत्ता असल्याकारणाने मुद्रणाचे स्वातंत्र्य नाही आणि लोकांना आपले विचार योग्य मार्गांनी प्रसिद्ध करता येत नाहीत ह्याचा असा परिणाम झाला आहे. कीं १८४० पासून म्हणजे गोगोल याने आपली पहिली कादंबरी छापिल्याच्या काळा पासून तो आतांपर्यंत रशियन ग्रंथकारांनी राष्ट्रीय अशा सर्व वासना कादंबरीच्याद्वारा प्रगट केल्या आहेत गोगोल, गोशाराफ, पिसेन्स्की, दोस्तोव्हस्की, टूर्गेनेफ, व टॉलस्टॉय वगैरे न मरित कादंबरीकार आजपर्यंत रशियांत झाले. पैकीं कौंट टॉलस्टॉय याच्या प्रख्यात कादंबऱ्या हटल्या म्हणजे Les Cosaques Guerre et Paix. Anna Karenina वगैरे होत. रशियांतील तरुण पिढीतील लोकांच्या मतांची रचना ह्या कादंबऱ्यांच्या सेवनाने झाली आहे. एवढे सांगितले म्हणजे राष्ट्रचर्चेत ह्या ग्रंथांचे कार्य काय ह्याचे निराळे वर्णन करण्याची जरूर नाही.

२५. टॉलस्टॉय, झोला, ह्यूगो ह्यांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांच्या तोडांची इंग्लिश भाषेत एकही कादंबरी नाही. जगांतील सर्व राष्ट्रांना प्रसिद्ध अशा निरनिराळ्या भाषांतील कादंबऱ्यांची गणना केली तर, त्यांत इंग्लंडांतील दोन तीन व अमेरिकेंतील एकाच कादंबरीचा समावेश करावा लागेल. Pilgrim's Progress, Gulliver's Travels, Robinsan Crusoe आणि Uncle Tom's Cabin ह्या चार कादंबऱ्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही कादंबऱ्या इतर राष्ट्रांना सररहा माहीत असतील असे म्हणवत नाही. पैकीं पहिल्या तिहींत अद्भुताचा खेळ अतोनात आहे. चौथी सर्वमान्य असुन इतिहासांत तिचे कार्य फारच नांव घेण्याजोगे झाले आहे. पहिल्या तीन यद्यपि अद्भुतांतील

आहेत. तत्रापि त्याचाही इंग्लिश राष्ट्राला थोडा थोडका उपयोग झाला नाही. पहिलीने धर्म व नीति ह्यांचा प्रसार केला. दुसरीने समाजांतील नानाप्रकारचे भ्रम, औपरोधिक पद्धतीने मोडण्याचे श्रेय घेतले व तिसरीने इंग्लंडांतील तणांना साहसी प्रवासी केले ह्या तिन्ही कादंबऱ्या दाडशे वर्षांच्या पूर्वीच्या आहेत. त्यांच्यापुढे त्यांच्या तोडीची अशी पुस्तके इंग्लिश भाषेत अध्यापपर्यंत झाली नाहीत. राष्ट्रीय कार्य करणाऱ्या इंग्लिश भाषेतील कादंबऱ्या ह्या एवढ्याच.

२६. इंग्लंडांतील उत्तम कादंबऱ्या कोणत्या त्या देशांत कादंबरीची स्थिती सध्या कोणत्या प्रकारची आहे आणि फ्रान्स व रशिया ह्या देशांतील उत्कृष्ट वास्तविक व अद्भुत कादंबरीकार कोणते, ह्यासंबंधाने येथपर्यंत चार शब्द सांगितले. त्यावरून आपल्या मराठीत ज्या सध्या वास्तविक कादंबऱ्या झाल्या आहेत, त्यांची योग्यता काय व प्रस्तुतच्या मराठी कादंबरीकारांच्या हातून अपेक्षा कोणती करावयाची, ह्याचा अंदाज करता येईल.

२७. प्रस्तुतच्या मराठी कादंबरीकारांत स्वतंत्र अशी ग्रंथरचना मोठ्या प्रमाणावर करणारा असा एकच ग्रंथकार आहे. रा० रा० हरी नारायण आपटे ह्यांच्या कृतींनी बऱ्याच लोकांचे मनोरंजन झालेले आहे. व पुढेही ते जास्त प्रमाणावर होईल अशी आशा आहे. परंतु व्यक्तिविषयक कादंबऱ्या लिहिण्यापलीकडे ह्यांचा धाव अध्यापपर्यंत गेली नाही इंग्लंडांतील society novels पेक्षा ह्यांच्या कादंबऱ्या सरासरी आहेत परंतु डिकन्स थॉकरे वगैरेच्या तोडीला ह्यांचा कोणताही ग्रंथ बसविता येईल. असे वाटत नाही हुचगो, झोला, टॉलस्टॉय ह्यांच्यापासून तर हे फारच दूर आहेत. महाशब्दे, शंखध्वनि, बुलीस्नीक, फेअरब्रेन, प्रो० ड्यांडी वगैरे कांहीं कांहीं पात्रे ह्यांनी रची नामांकित अशी निर्माण केली आहेत. परंतु ती जितकी उठून दासली पाहिजेत तितकी दिसत नाहीत. ह्यांच्या हांपेक्षा कित्येक गावीत उत्तम अशी एक कादंबरी एका ग्रंथकाराने लिहिलेली आहे. ती कादंबरी रा० ओककृत शिरस्तेदार ही होय. हीत मोठा दोष म्हटला म्हणजे ही फार सूक्ष्म प्रमाणावर धरलेली आहे. हिचे रूपुस्त जर वाढविले असते व त्या रूपुस्तांत अघटित चमत्कारांचे वर्णन केले असते, म्हणजे शिरस्तेदाराचा, मामलतदार, दफ्तरदार, कौन्सिलरहि

यद्यपि झाला, तत्रापि त्याचा कारकुनी बाणा सुटावयाचा नाही अशा तऱ्हेची जर ह्या ग्रंथाची सांगोपांग उठावणी झाली असती, तर हिंदुस्ता-
नांतील पांच रुपड्यांपासून पांच हजारपर्यंतच्या कारकुनी पेशाचें हुबेहुब चित्र निघालें असतें. कादंबरीच्या पुढ्यांतील ह्यांचें हें एकच पुस्तक असल्यामुळें व तेही फारच संकुचित व पिढुकलें असल्यामुळें, त्यांची गणना रा० आपटे ह्यांच्यासारख्या पांच चार ग्रंथ प्रवलेल्या कादंबरीकाराबरोबर करणें योग्य होणार नाही. रा० आपटे यांची स्फूर्ति कित्येक इंग्रजी कादंबरीकारांच्या ग्रंथावरून झालेली दिसते. आतां दुसऱ्याच्या ग्रंथावरून एखाद्याची ग्रंथरचना सुचलेली असलेली म्हणजे त्याचा संबंध ग्रंथ कुचकामाचा ठरतो असा कांहीं प्रकार नाही. मुळ ग्रंथांतील कल्पना सुधारून व त्यांचीं व्यंगें काढून टाकून ग्रंथरचना होण्यासारखी असते. शेक्सपियर किंवा ड्रमास ह्यांच्यासारख्या श्रेष्ठ ग्रंथकारांना ह्या दुसऱ्याची फारशीं फिकार नसते. परंतू एकंदरींत सामान्य ग्रंथकारासम्बन्धानें हा प्रकार गौणच समजावयाचा. मनुष्याच्या संसारांत व सुधारणेंत इतक्या कांहीं अजब गोष्टी भरलेल्या आहेत की, लाखों कादंबऱ्यांना लाखों निर-
निराळे विषय तींत सांपडण्यासारखे आहेत असें असतां म्हणजे कारण नसतां, दुसऱ्याच्या तोंडाकडे आमच्या इकडील कादंबरीकारांनीं कां बघावें तें समजत नाही. शिवाय रा० आपटे ह्यांच्या अद्भुत व वास्तविक ह्या संबंधीच्या कल्पना किंचित अस्पष्ट आहेत असें वाटतें. त्यामुळें त्यांची कृति जितकी ठळक निपजावी तितकी निपजत नाही.

२८. आपण ज्याला अद्भुत व वास्तविक म्हणून मराठींत म्हणतो, त्यालाच युरोपांत Romantic व Realistic ह्या नांवानें ओळखतात. समाज व संसार ह्यांच्यांत अद्भुत व वास्तविक ह्यांचें नानाप्रमाणांचें मिश्रण असतें. शुद्ध अद्भुत किंवा शुद्ध वास्तविक असें ह्या जगांत कांहींच नाही. सर्व मिश्र असाच प्रकार आहे; आणि असा जर प्रकार आहे, तर निव्वळ शुद्ध वास्तविक कादंबरी लिहूं जाण्याचा आव घालणें केवळ थोतांड आहे; व थोतांड नसलें, तर चूक आहे. चित्रकर्मप्रमाणें कादंबरी लेखन ही कला आहे आणि चित्रांत हुबेहुब वस्तू उठवून देणें हें जसें अशक्य असतें, पांढरें व काळें ह्यांचें मिश्रण करून नेत्रांना हुबेहुब वस्तू दिसली असा भ्रम पाडावयाचा असतो, तीच तऱ्हा कादं-

बरीचीहि असते. संसारांतील किंवा समाजांतील जीं हरतऱ्हेचीं कृत्यें त्यांपैकीं अनेकांचा लोप करून कांहीं तेवढीं प्रामुख्याने. तीं मुळांत असतील त्यापेक्षां. जास्त ठळठळीत अशीं दाखवावयाची, हेंच कादंबरी रचनेचें मुख्य रहस्य आहे. अनेक कृत्यांचा व गुणांचा लोप व अध्याहार आणि कांहींचें प्रदर्शन, हा सर्वच कादंबरीकारांचा मार्ग असतो. गुणांचे व कृत्यांचे वर्णन करण्याचा ठळठळीतपणाचा, अतिशयाचा किंवा अतिशयोक्तीचा अवलंब कोणत्या प्रमाणानें करावा, ह्यासंबंधी मात्र आद्-भुतिकांत व वास्तविकांत फरक असतो. एक अतिशयोक्तीचा जास्त उपयोग करतो व दुसरा कमी करतो. उदाहरणार्थः— पॉल आणि व्हर्जिनिया ही अत्यंत उत्कृष्ट अशी अद्भुत कादंबरी आहे. हिच्याशी तुलना करावयाला एखादी वास्तविक कादंबरी घेऊं. अत्यंत वास्तविक अशा कादंबऱ्या म्हटल्या म्हणजे गुप्त पोलिसांच्या कथा होत परंतु ह्यांतहि अद्भुताचा बराच भाग असतो. दुर्गुणांच्या मूर्ती, पाजीपणाचे कळस व फसवेगिरीचे पुतळे जर कोठें पहावयाचे असतील तर ते खऱ्याखऱ्या समाजांत सांपडावयाचे नाहींत; ते पहावयास गाबोरियोचे ग्रंथच पाहिले पाहिजेत. ह्या कथा सोडून झोलाच्या ग्रंथाकडे वळूं झोलाची नांना घ्या तींतहि अद्भुताचा भाग सडकुन आहे. ह्यूगोची The misérables हीत बोलून चालून अद्भुताचा अवलंब बराच केलेला आहे. डिकन्सच्या कादंबऱ्या वास्तविक ह्मणून फारच नांवाजल्या गेल्या आहेत. त्यांतली पिक्विकची कादंबरी अत्यंत वास्तविक ह्मणून कीर्ति आहे. परंतु तींतहि अतिशयोक्ति पहावी तर हवी तितकी आहे. येणेंप्रमाणें वास्तविक म्हणून नांवाजलेली वाटेल ती प्रख्यात कादंबरी घ्या. तींत अद्भुताचा अंश बराच सांपडेल. पृथ्वींत एका मात्र स्थलीं अद्भुताचें प्रदर्शन अत्यंत थोडें सांपडेल. व तें स्थल कोर्टांतील खटल्यांचे वर्तमानपत्रांतील रिपोर्ट हे होय. परंतु वर्तमानपत्रांतील रिपोर्टाकडे जाण्यापूर्वी खुद्द रा. रा. आपटे यांच्या वास्तविक कादंबऱ्यांचाच आपण आश्रय करूं त्यांतहि अतिशयोक्ति व अद्भुत हें आहेच. सदर कादंबरीकाराचें राधाबाई हें वास्तविक पात्र घ्या. ह्याताऱ्या नवऱ्याशीं पातिव्रत्यानें राहणारी, नवरा मेल्यानंतर केस न काढणारी, व इतकी सुधारून व केंस ठेवून पुनर्विवाह न करणारी, अशी बाई वास्तविक कोर्टांतील कीं अद्भुत ह्याचा निर्णय वस्तुवाद्यांनींच

करावा सारांश काय, कीं अद्भूत अशी एकहि कोटी ज्यांत नाहीं असा कादंबरी ग्रंथ मिळणें प्रायः अशक्य आहे. आणि यदाकदाचित् मिळालाच तर तो भिकारांतला भिकार आहे असें खुशाल धरून चालावें पृथ्वीला सोडून जसें मनुष्यत्व नाहीं. तसें अद्भूताला सोडून कादंबरी-त्वहि नाहीं.

२९. झोला, टॉलस्टॉय वगैरे प्रख्यात कादंबरीकारांना realistic किंवा वास्तविक हें जें दिशेपण लावतात, तें त्यांच्यांत अद्भूत कल्पना नसतात म्हणून लावतात असा भाग नव्हे. तर साक्षात् संसाराच्या व समाजाच्या सुखदुःखांचीं वर्णनें ते अद्भूत शब्दांनीं करतात ह्मणून त्यांना वास्तविक ही संज्ञा लाविली जाते. खाणींत काम करावयाला जातांना व येतांना हजारों तरुण स्त्रीपुरुषांचे वाकडें पाऊल गेलें ह्मणजे गेलें म्हणून तारस्वरानें व कळकळीनें सांगण्यांत जे कादंबरीकार अतिशयोक्ति झाली म्हणून शरमत नाहींत, त्यांनाच वास्तविक हें नामाभिधान यथार्थ लागू पडतें. अन्यायानें किंवा न्यायानें काळ्या पाण्यावर गेलेला कैदी परत येऊन साधुवृत्तीनें व उदार चरितानें राहूं लागला असतां त्याचा छळ करणारा समाज राक्षसी होय, हें निक्षुन सांगणाऱ्या ह्यूगोसारख्या माहात्म्यालाच वास्तविक कादंबरीकारांची पदवी शोभते. त्याच्या सारख्याच्या पुढें इतर निव्वळ पांढऱ्यावर काळें करणारे खड्डेघाशे होत! फार झालें तर त्यांनीं सटरफटर गोष्टी लिहून व्यक्तिमात्राला रंजवावें इतकेंच.

३०. येथपर्यंतच्या निरूपणावरून एवढें स्पष्ट झालें कीं, realistic किंवा वास्तविक ह्या शब्दाचा अर्थ येथील लोक समजतात त्याहून युरोपांतील कादंबरीकार फारच निराळा समजतात. एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीचा किंवा विचाराचा अतिशयानें निष्कर्ष करणें हें तर ते आपल्या कलेचें बीज समजतात. रा० रा. आपटेही कृतीनें युरोपियनांचाच बऱ्याच अंशानें किता गिरवितात, परंतु कोणत्याही पद्धतीनें आपण आपलें काम करतो. त्याचें त्यांना पृथक्करण करून लक्षण करतांना पंचाईत पडते Realistic ह्या शब्दाचा, जें जसें असतें तें तसें वठवावयाचें असा अर्थ रा० आपटे समजतात परंतु realistic शब्दाचा हा अर्थ कादंबरीच्या किंवा इतर कोणत्याही कलेंत शक्य नाहीं. वर्तमानपत्रांतील रिपोर्टीत मात्र तो शक्य आहे, रा० रा० आपटे ह्यांच्या कादंबऱ्या वर्तमानपत्रांतील रिपोर्ट नाहींत

अर्थात् त्यांच्या कृतींतील ह्या शब्दांचा अर्थ युरोपियन कादंबरीकारांप्रमाणेच आहे हे उघड आहे. मनांतील अर्थ एक व कलेचा निर्वेध दुसराच, असा प्रकार झाल्यामुळे, ह्यांच्या कादंबरींतील कित्येक भाग लांबलचक व कंटाळवाणे होतात, आणि संविधानकाची जुळणी बांधेसुद्धा जमत नाही. कलेच्या मर्मासंबंधाने गैरसमज झाल्याने हा प्रकार होतो हे उघड आहे. Natural व realistic ह्या दोन शब्दांनीही ह्या ग्रंथकारांच्या मनांत बराच घोंटाळा होण्यासारखा आहे. तसेंच त्यांचा दुसराही एक गैरसमज झालेला असण्याचा संभव दिसतो. तो हा की समाजांतील नीतीने, वर्तनाने, विचाराने, रहाणीने व दारिद्र्याने गलिच्छ असा जो भाग त्यांचे प्रदर्शन करणे सत्कादंबरीचे काम नव्हे; परंतु हा समज निसर्गाच्या विरुद्ध आहे उजेड आणि अंधार, ईश्वर आणि सैतान, चांगले आणि वाईट, सुगुण आणि दुर्गुण ह्या जोड्या ब्रह्माने सृष्टीच्या प्रारंभापासूनच निर्माण केल्या आहेत; त्यापैकी एकीचा निषेध कोमल मनाच्या कादंबरीकारांनी केला म्हणजे ती नाहीशी होते असे थोडेच आहे. डोळे गच्च मिटून धरिले म्हणून आस्वल अंगावर चालून यात्र्याचे थोडेच रहाते. तेव्हा समाजांतील हा जो पतित भाग आहे त्याच्या स्थितीचे प्रदर्शन करणे हे प्रत्येक कादंबरीकारांन आपले आद्य कर्तव्य समजले पाहिजे. श्रीमंतीत अंध झालेल्या राष्ट्रांतील कादंबरीकारांना हे कर्तव्य करणे लाजिरवाणे वाटल्यास, ते त्यांना खुशाल वाटो. परंतु हिंदुस्थानांतील व महाराष्ट्रांतील कादंबरीकारांना तसे वाटून परिणाम लागावयाचा नाही. ह्या देशांतील दारिद्र्याने गांजलेल्या, रोगाने पीडीलेल्या, व विद्येने मागासेलेल्या, सामान्य जनसमूहाचा कैवार सहृदयतेचे मुर्तिमंत पुतळे जे कादंबरीकार त्यांनी घेतला नाही, तर दुसरा कोण घेईल? लोकांची खरी स्थिती लोकांच्या मनांत यथास्थित विंबावेण्याला कादंबरी सारखे दुसरे साधन नाही. त्या साधनाचा योग्य व पूर्ण उपयोग करणे हा महाराष्ट्रांतील कादंबरीकारांवर मोठी जबाबदारी येऊन पडलेली आहे. दोनशे वर्षांपूर्वीच्या ग्रंथकारांनी अद्भूत कादंबरीच्या द्वारेने वपाराादिक कवितेच्या मार्गाने सामान्य जनसमूहाला आत्मबोध करून दिला. प्रस्तुत काली तेंच कार्य बहुधा वास्तविक कादंबऱ्याच्या व कदाचित अद्भूत गोष्टीच्या द्वारां व्हावे असा अदमास दिसतो. रा. रा.

आपटे यांजी रामजी ही गोष्ट ह्या अदमासाचें प्रत्यक्ष उदाहरण आहे.

३१ एकंदर जगांतलि कादंबऱ्याच्या मानांन रा० रा० हरि नारायण आपटे ह्यांच्या कादंबऱ्यांची योग्यता काय आहे हें दाखवून दिलें म्हणजे मराठीतील वर्तमानकलीन वास्तविक कादंबऱ्याची किंमत कोणत्या दर्जाची आहे, तें सांगितल्यासारखेंच होतें. कारण, स्वतंत्र ग्रंथरचना करणारा असा कादंबरीकार महाराष्ट्रांत रा० आपट्याखेरीज दुसरा सध्यां कोणीच नाही. मासिक मनोरजनाचें संपादक श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र, कादंबरी कल्पद्रुमाचें संपादक रा० चितळे व इतर किर. कोळ लेखक ह्यांना मराठी कादंबरी संपादकाच्या गणनेंत घेणें जरूर आहे. ह्यांची भाषा बरी असते. परंतु भाषांतर व रूपांतर ह्यांतच त्यांचा बहुतेक व्याप असल्यामुळें, स्वतंत्र ग्रंथरचनेचा विचार होत असतांना त्यांच्या कडे लक्ष देणें न्याय्य होईल किंवा काय ह्याची शंका वाटते परभाषेतील उत्तम कादंबऱ्यांची भाषांतरें किंवा रूपांतरें करणें कोणत्याही प्रकारें वाईट आहे असा म्हणण्याचा रोख नाही. रोख एवढाच कीं भाषान्तर असो किंवा रूपांतर असो त्या ग्रंथांतील गुणाचें सर्व श्रेय मूळ ग्रंथकाराकडे जातें. भाषांतरकार किंवा रूपांतरकार गचाळ असल्यास तो दोषाला मात्र धनो होतो ही अशी अडचण असल्यामुळें ह्या दोघां संपादकांच्या व इतर तद्वर्गीयांच्या कृतींवर मी टीका करूं इच्छित नाही. तत्रापि श्रीयुत मित्र ह्यांच्या मासिकांतील काहीं छोट्या गोष्टी कदाचित् स्वतंत्र असल्यास त्यांचा विचार येथें करणें अवश्य होतें. परन्तु भाषान्तर व रूपांतर ह्यांच्या व्याप्तीनें स्वतंत्राचा त्यांच्या मासिकांत इतका लोप झाला आहे कीं स्वतंत्र कथा हुडकून काढणें म्हणजे एकप्रकारचें कोडेंच उलगडीत बसण्यासारखें आहे. रा. आपटे ह्यांच्या करमणुकींतील बहुतेक लहान गोष्टींना हाच कायदा लागू केला पाहिजे. रा. आपट्यांच्या मोठ्या कादंबऱ्यांपैकी ज्या कादंबऱ्या पाश्चात्य कादंबऱ्यांवरून सुचल्या त्यांची देखील किंमत तेवढ्यानें कमीच होते. कां कीं इतर देशांतील ग्रंथकारांनीं मोठ्या परिश्रमानें जीं संविधानकें जुळविलेली व ज्या कल्पित्या काढलेल्या असण्याचा संभव आहे, तीं संविधानकें व त्या कल्पित्या घेऊन रचना करणाऱा ग्रंथकार तज्ज्ञ व सहृदय टीकाकारांच्या आदरास जसा पात्र व्हावा तसा होत नाही, ही एक गोष्ट वगळली आणि रा. आपटे

ह्यांच्या कृतींचे परीक्षण करूं गेलें, तर असें दिसतें कीं अलीकडील तीस वर्षांतील वास्तविक कादंबरीकारांत हे फारच मोठ्या योग्यतेचे आहेत. ह्यांचें लक्ष राष्ट्रीय प्रश्नांपेक्षां सामाजिक प्रश्नांकडे विशेष आहे. सामाजिक प्रश्नांच्या वरवर दिसणाऱ्या ज्या बाजू त्यांचीं वर्णनें हे पाह्याळानें देतात. परंतु ह्यांच्या पात्रांच्या हृदयांत विकारांचा व विचारांचा जो थोर कलह माजलेला असावा असें वाचकांस दाटतें त्यांचें प्रदर्शन करण्याकडे ह्यांचें लक्ष गेलेलें नाहीं. सामान्य संकटें, रोजचें वर्तन, घरगुती भाषणें, लहानसे पुरुषार्थ, ह्या विषयांची चटकदार वर्णनें ह्यांच्या ग्रंथांत हवीं तितकीं आहेत व ह्यांनीं जर आपली कोणतीच कादंबरी संपविली नाहीं तर हीं वर्णनें बराच कंटाळा येई तोपर्यंत वाढवितां येणें शक्य आहे. कुंचल्याचे दोन चार हात मारून एखादा वस्ताद जें चित्र कायमचें खुलवून टाकतो त्या चित्राचा नुसता उठाव करण्यास प्रस्तुत कादंबरीकाराला वर्णनावर वर्णनें द्यावीं लागतात. सारांश मार्गे सांगितल्या प्रमाणें Society novels च्या वरती डिकन्स, थॉकरे ह्यांच्या खालती, अशी ह्यांची सध्यां स्थिती आहे. तरी कादंबरी क्षेत्रांत प्रवेश करून ह्यांना कोठें दहा पंधरा वर्षे झालेलीं आहेत. पुढील दहा वीस वर्षांत हे कदाचित सध्यांच्या वाचकांच्या स्वप्नीही नाहींत असे स्वतंत्र चमत्कार करूं शकतील असे त्यांच्या रामजी ह्या गोष्टीवरून वाटते.

३२. प्रस्तुत काली मराठी कादंबरीच्या वास्तविक शाखेची स्थिति ही अशी आहे. इंग्लंडांतील society novels पेक्षां उत्तम अशा कादंबऱ्या तींत निपजूं लागल्या आहेत. परंतु स्कॉट, फीलिंडग, डिकन्स वगैरेच्या बरोबरीचे अद्याप कांही एक झालेले नाहीं. झोला, टॉलस्टॉय ह्यांच्याशी टक्कर मारण्याची तर गोष्ट अजून बरीच लांब आहे. वास्तविक शाखेच्या ह्या स्थितीपेक्षांही अद्भुत शाखेची देना अधिक आहे. मुक्तामाला, मुंजुघोषा, वगैरेचें जें एकदां खुरटें पीक येऊन गेलें त्यावर अद्याप पर्यंत पुनः म्हणून अद्भुत शाखेला बहार आला नाहीं. परंतु ही सर्वथा शोचनीय गोष्ट आहे पर्या नुकती जर्मनींत जीन पॉल रिक्टर सारखी मंडळी नामी नामी अद्भुत कथा निर्माण करते; आणि अद्भुताचा काळ गेला आणि वास्तविकाचा काळ आला, म्हणून म्हातारपण्या गोष्टी करण्यांत आम्ही शहाणपणा मानतो, झाला काय बरें

म्हणावें ? आपल्याइकडील सरस्वतीच्या राज्यांतील बहुतेक एकोन एक क्षेत्रे लागवडी वाचून आज शेंकडों वर्षे रिकामी पडलेली असतां, अमुक क्षेत्र नापीक व अमुक क्षेत्र सुपीक, असें आम्ही काय म्हणून म्हणतो ? परदेशचे लोक आपापल्या देशांना लागु पडणारी जीं विधानें करतात. तीं अक्षरशः उचलून आम्ही चोहोंकडे मिरवावीं हा शहाणपणा कोठला ? गोष्ट अशी आहे कीं आपल्याइकडील सरस्वतीप्रदेशांतील सर्व क्षेत्रे भर-पुर पीक देण्याला खचून मेहनत करणाऱ्या व पाश्चात्य यंत्राचा उपयोग करणाऱ्या उद्योगी कृषीवलाची उत्सुकतेनें नुसती वाट बघत आहेत. ही फारा दिवसाची आशा सफल झाली तर ही क्षेत्रे जें उफाड पीक देतील तें घेऊन महाराष्ट्रांतील लोक आपल्याला धन्य मानतील व पाहून पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रे कौतुकानें माना तुकावतील ? परंतु हें व्हावें कसे हाच प्रश्न आहे.

३३. बाळमित्राचें भाषान्तर करणाऱ्या छऱ्यांपासून तों मोठमोठ्या वास्तविक कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या आपट्यांपर्यंत वास्तविक कादंबरीची मजल कोठपर्यंत येऊन पोहोचली व ही लहानशी मजल मारण्यास किती वर्षे लागलीं, ह्याचा विचार केला म्हणजे टॉलस्टॉयपर्यंत जाण्याला किती युगे लागतील तें हरि जाणें! समाधानाची बाब एवढीच कीं पाऊल पुढें आहे, मार्ग नाही. आतां ह्युगो, झोला, टॉलस्टॉय ह्यांच्यासारखी ग्रंथरचना व्हावी अशी इच्छा असेल, तर त्याला एकच उपाय आहे. ह्यांच्यासारखीं मनें ह्या देशांतील कादंबरीकारांचीं बनलीं पाहिजेत. विधवांचीं दुःखें पाहून जीव तिळतिळ तुटला पाहिजे. गरीबांची उपास-मार पाहून स्वतःच्या घशाखालीं घास उतरतां कामा नये. स्वदेशाचें दैन्य पाहून रात्रीची झोप डोळ्यांवरून उडून जावी. स्त्रियांची बेअर झालेली पाहून द्रौपदीच्या भीमाप्रमाणें त्वेष यावा. ही मनोवृत्ति ज्यांची झाली, ह्या ब्रह्मानंदा ज्यांची टाळी लागली, त्यांनींच कप्तान ड्रेफुची बाजू घेऊन सर्व राष्ट्रांविरुद्ध भांडावें व रशियांतील पादशाहांनाही चळ-चळ कापावयाला लावावें. इतरांची माय हीं कामें करणाऱ्या कादंबरी-कारांना व्याली नाही ! तेव्हां उत्तमोत्तम कादंबरीकार व्हावयाचें म्हणजे मनोवृत्ति अशी अत्यंत जाज्वल्य पाहिजे. श्रेष्ठ विद्या, विस्तृत वाचन, मोठा प्रवास, तक्षिण निरीक्षण, कडक परीक्षण, थोर औदार्य, गाढ सहा-

नुसुती व नाटकी लेखणी हे गुण तर नांव घेण्यासारख्या प्रत्येक कादंबरीकारांत हवेतच. परंतु सर्वांत मुख्य गुण हटला म्हणजे जाज्वल्य मनोवृत्ति हवी. तिच्या अभावीं वरील सर्व गुण व्यर्थ होत. ही मनोवृत्ति कृत्रिम तऱ्हेने येणे नाही ही ईश्वराची देणगी आहे. उत्तेजक मंडळ्यांच्या बक्षिसांनी किंवा प्रोत्साहक सोसायट्यांच्या देणग्यांनी रद्द कविता रद्द कादंबऱ्या, रद्द नाटके, रद्द चरित्रे, अशी सर्व रद्द ग्रंथप्रजा उत्पन्न होईल. तेजस्वी ग्रंथसंपत्ति निर्माण व्हावयाला जाज्वल्य आशा प्रखर मनोवृत्तीचा जातीचाच अंकुर पाहिजे. बक्षिसांनी प्रासादीक ग्रंथ निर्माण होते तर, बाळाजी बाजीरावाने हटल्याप्रमाणे, चुटक्यांनी पारंही झाली असती ! रा. आपटे ह्यांची वाङ्मयप्रजा उत्तेजनोत्पन्न नाही हा एक त्यांच्या तर्फेचा गुणच आहे.

३४. रा. आपटे ह्यांच्या बहुतेक सर्व कादंबऱ्या व्यक्तिविषयक असून, त्यांतील बरीच पात्रे सुधारक वर्गापैकी आहेत. रा. आपटे स्वतः ह्याच वर्गापैकी असल्यामुळे, त्यांच्या मनोरचनेची सावली त्यांच्या पात्रांवर पडावी ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाही. अखिल विश्वाच्या सुखादुःखाशी समानशील असणारे व्यास, वाल्मिकी, होमर, गेटी, रामदास, संनडे, व्हालेटेअर, डांटी, ह्यांची गोष्ट निराळी, आणि दोन दिवसाच्या पक्षाभिमानांत गुंतगारी तुमच्या आमच्यासारखी सामान्य माणसे निराळी ! तेव्हां सुधारणेची छटा त्यांच्या लेखांत सर्वत्र दिसावी हे स्वाभाविकच आहे. रा. आपटे यांनी आजपर्यंत पांच सहा मोठमोठ्या कादंबऱ्या करमणुकीतून प्रसिद्ध केल्या त्यापैकी प्रत्येक दहा दहा हजार वाचकांनी वाचली असें धरले, तर सुधारणेच्या मतांचा स्पर्श बऱ्याच प्रदेशाभर झाला असें कबूल केले पाहिजे. सुधारणेचा जो हा प्रकाश पडला तो असाच पडत जावा असें माझे मत आहे. परंतु ह्या जंगम प्रेरणेला तेलून धरणारा जो उद्धारकपक्ष त्यांची स्थावर मते कायम करणाऱ्या कादंबरीद्वारा कांहीं प्रयत्न झाले आहेत असें दिसत नाही. अपवादाला प्रो. गोळे ह्यांचा ' हिंदुधर्म आणि सुधारणा ' हा एकच उत्कृष्ट ग्रंथ आहे. असो. मूळ स्थावरच जर जाग्यावर नसले. तर जंगमतेचा प्रयोग कशावर करावयाचा ? तेव्हां रा. आपटे यांच्या प्रगतिशील प्रयत्नांनी तेलून धरण्यास स्थितीशील प्रयत्नाची जरूर आहे अशी इशा-

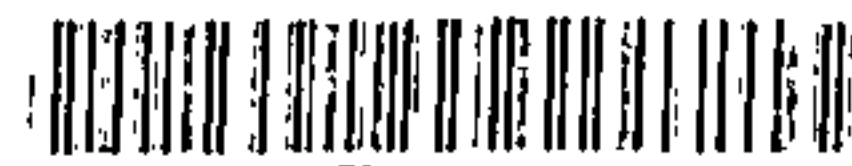
रत करून आणि ह्या वास्तविक कादंबऱ्यांचा पुढील दहा वीस वर्षांत स्वतंत्र उत्कर्ष व्हावा असें इच्छुन ह्या प्रकारणाला येथेंच तूर्त सोडून देतो

३५. युरोपांतील कादंबरीकाराशी तुलना केली असता आपल्या इकडील वर्तमान कादंबरीकारांची योग्यता कोणत्या प्रकारची आहे ह्याचा विचार झाला. ह्या विचारावर कोणी असा आक्षेप आणतील की, थोराशी लहानाची तुलना करून लहानाला लहान ठरविणें व त्यांचा उत्साह भंग करणें सहानुभूतीचें लक्षण नव्हे. परंतु प्रस्तुत टीकाकर्त्याचें सहानुभूती प्रमाणें सत्याकडे व प्रोत्साहनाप्रमाणेंच प्रगतीकडे विशेष लक्ष असल्यामुळे त्याला हा तुलनेचाच मार्ग स्वीकारणें श्रेयस्कर दिसतें. राष्ट्रा-राष्ट्रांत जो जीवनार्थकलह चालला आहे, त्या कलहांत उत्साहानें शिरण्याची जर इच्छा व अवश्यकता असेल तर त्या कलहार्थ लागणारी साधनेंही आपल्यापाशीं इतरांपेक्षां श्रेष्ठ निदान इतरांच्या बरोबरीचीं तरी असणें अवश्यक आहे. कलहांत शिरल्यावर लहानपणाच्या सबबीकडे लक्ष देऊन कोणी कीव करतो, अशांतली गोष्ट बिलकूल नाही. तेव्हां आपल्या इकडील कादंबरीच्या पुस्तकाची किंमत ठरवितांना जगांत जें कांहीं उत्कृष्ट असें सवर्गीय सारस्वत असेल त्याशीं तुलना करणें भाग आहे. शिवाय अशी तुलना करण्याला दुसरेही एक कारण आहे. मराठी कादंबरीकार ग्रंथ लिहितात ते महाराष्ट्रांतील सर्व लोकांकरीतां लिहितात असा माझा समज आहे. तसेंच महाराष्ट्रांतील अत्युच्च शिक्षण मिळालेला जो वर्ग त्या वर्गाच्या पसंतीस जो ग्रंथ उतरेल तोच श्रेष्ठ होय असा माझा दुसरा समज आहे. महाराष्ट्रांत प्रस्तुतकालीं अत्युच्च शिक्षण मिळालेला जो वर्ग आहे त्या वर्गास युरोपांतील सारस्वत माहीत झालेले आहे. उत्कृष्ट कोणते व अपकृष्ट कोणतें हें तो वर्ग उत्तमोत्तम जाणतो. तेव्हां एखाद्यानें आपला ग्रंथ त्याच्यापुढें मांडला तर त्याची किंमत ते लोक कोणत्या कसोट्यानें व किती कसोशीनें करतील हें स्पष्ट आहे. प्रस्तुतकालीं सहृदय असें शिकलेले लोक पहावें तर ते उच्चप्रतीच्या युरोपियन कादंबऱ्याच वाचण्यांत गुंग झालेले दिसतात. ह्या लोकांना मराठी कादंबऱ्या वाचण्याला जो लावील व त्या वाचल्या नाहीत तर उत्कृष्ट विचारांना आपण मुकू असें जो त्यांना भासवील तोच उत्कृष्ट कादंबरीकाराच्या पदवीला पात्र होईल.

३६. महाराष्ट्रांतील अद्भुत व वास्तविक कादंबऱ्यांची परंपरा काय, अद्भुत कादंबरीचें स्वरूप काय, व वास्तविक कादंबरीचें मर्म कोणतें इत्यादि प्रकरणांचा ऊहापोह थोडक्यांत होण्यासारखा होता तेवढा केला. त्यावरून इतकें दिसून आलें कीं, समाजांतील व व्यक्तींतील गुणांचे व विचारांचे प्रदर्शन करण्यास हीं दोन साधनें उत्तम आहेत; इतकेंच नव्हे तर समाजांत उत्कृष्ट विचारांचा व पुरुषार्थाच्या कल्पनांचा प्रसार करण्यास कादंबरीसारखें दुसरें सोपें साधनच नाही. ह्या उत्कृष्ट विचारांचा व पुरुषार्थाच्या कल्पनांचा प्रादुर्भाव ज्या व्यक्तींच्याठायीं झाला असें कादंबरीकारांना दाखवावयाचें असतें, त्या व्यक्ती व्यवहारांतील वर्तमान समाजांत प्रायः असणें अशक्यच असतें. त्या कादंबरीकारांच्या अद्भुत सृष्टींतच वास करीत असतात. परंतु वास्तविक कादंबरीकारांनीं त्या एकदा आपल्या वास्तविक कथानकांत आणून सोडिल्या म्हणजे त्या वाचकांचीं मनें आपल्याकडे आकर्षून घेतात व संतां प्रमाणें वाचकांना तात्काळ आपल्यासारखें करून टाकतात. मतेप्रसाराचें काम कादंबऱ्या करतात त्या हें असें करतात. कथानकांतील पात्रांशीं तादात्म्य पावण्याचा मनुष्यमात्राचा स्वभावच आहे. कादंबऱ्या वाचतानां त्यांतील पात्रांचीं सुखें, दुःखें, संकटे, विजय, आणि शेवटीं मर्ते आपलीच आहेत अशी भावना वाचकांच्या मनांत उद्भवेल आणि ही भावना उद्भवली म्हणजे कादंबरी कारांचें कार्यं सफल होतें. ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिण्याचा तरी हाच हेतु असतो. आतां कादंबरीचे ऐतिहासिक म्हणून एक निराळेच सदर काढीत असतात परंतु तसें करण्याचें कांहीं कारण नाही. ऐतिहासिक हा जर कादंबऱ्याचा एक निराळाच भाग समजला, तर नैतिक, शास्त्रीय, प्रावसिक, प्रेमळ, राजकीय वगैरे नाना प्रकारचे असंख्य वर्ग करणें जरूर पडेल. तें अनवस्थित अतएव अशास्त्र होय.

३७. समाजांत कादंबऱ्याचें कार्य काय असतें हें वरील कलमांवरून ध्यानांत येण्यासारखें आहे. अर्थात, लोक कादंबऱ्या फार वाचतात, म्हणून नाकें मुरडणाऱ्या व हाकटी करणाऱ्या कित्येक लोकांना आपला प्रतिस्पर्धी किती जुनाट व केवढा बलाढ्य आहे ह्याचा यथास्थित अंदाज झालेला नसतो असेंच म्हणावें लागतें. हा जर अंदाज त्यांना होईल तर ह्या राक्षसांचा अधिक्षेप करण्यापेक्षां आत्मकार्यार्थ ह्याचें सहाय्य घेणें

जास्त हिताचें आहे हें त्यांच्या ध्यानांत येईल. समाजांत अमुक एका मताचा प्रसार व्हावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली म्हणजे सरस्वतीच्या ह्या मांडलिकाला ही इच्छा अमलांत आणण्याची विनंति केली असता ती तो खुशीने मान्य करील. आपली उपयुक्तता दाखवून मान्यता वाढवून घेण्याची असली अलभ्य पर्वणी कोण शहाणा व्यर्थ दवडील ? समाजाची इच्छा काय आहे, त्याचें स्वरूप समजून घेऊन तो आपल्या कामाला जारीने लागेल. लहान मुलांना पशुपक्षांच्या गोष्टी सांगून त्यांच्या मनांत युक्ति व साहस ह्याचें बीजारोपण करील, स्त्रीजनांना संसारसुखाची गुरु-किल्ली पढवील; तरुणांना राष्ट्रीय महत्वाकांक्षेचें रहस्य कळवील; आणि वृद्धांना आयुष्याच्या इतिकर्तव्यतेचें दिग्दर्शन करील; आणि इतकेंहि करून तें कसे व केव्हां केलें हें कोणाला समजून देणार नाही. अशी ह्या मयासुराची करणी आहे. युधिष्ठिराप्रमाणें ती ज्या लोकांना लाभली ते लोक धन्य होत !

REFBK-0003565

